

„Droschak“

ORGANE

de la Fédération

Révol. Arménienne.

ՀԱՅ ԳԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՃՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ՝ ՕՐԳԱՆ

Adresse :

RÉDACTION DU JOURNAL

„Droschak“

GENÈVE (Suisse)

„ՀԱՅ ԳԵՂԱՓՈԽԱԿԱՆ ԴԱՃՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ՝ ՕՐԳԱՆ“

Դ Ա Ր Ե Ր Ի Խ Ա Բ Ը

Մակեդոնիան կամ Հայաստանը այլևս քաղաքական թոթով ախ օտեր չեն, որոնց կարելի է յուսադրել, քնացնել և խաբել պսպղուն ծրագրերով և թմրեցնող խոստումներով, այնքան առատ և այնքան սովորական ձեր քաղաքագիտութեան ժամանակագրութեան մէջ, ո՛վ նենգամիտ ներկայացուցիչներ եւրոպական դիվլոմատիայի և կամ վարագուրած բարեկամներ սուլթանական թէժիմի...

Դարերի պատմութիւն կայ մեր յետեւը
Այդ պատմութիւնն էր — անկաշառ և անխարդախ բարեացակամ մարդկային քննադատութեան — որ Հայկական ու մակեդոնական ռազմիկների ականջին շշնջաց դարերի ճշմարտութիւնը, զրդեց նրանց դրստել կորացած մէջքը, զէնք վերցնել և իրենց փրկութիւնը թշնամու անկման մէջ որոնել...

Սուլթանական իշխանութիւնը առասպելական օձի մարմնացումն է. նրան խելքի բերելու համար դրոշմարժէ ոչ համայն ազգերի աղերսանքը և ոչ մարդկային ամբողջ խոհանութիւնը: Նրա թոյնից ազատ լինելու համար մի միջոց միայն կայ — ջախջախել նրա գլուխը, խառնել նրա արիւնը զոհերի արեան...

Պատմութեան դասը երէկանից չէ սկսած: Դարեր ունի նա իբրև պատւանդան: Տասնութերորդ դարու վերջերից, երբ յունական սարուկ կղզիների վրա հնչեց ապստամբութեան առաջին կոչը, մինչև նեքկայ ըոպէս, քսաներորդ դարու շէմքը, ուր ամէն ինչ արիւնոտ է և դիտածէ, սուլթանական տիրապետութեան պատմութիւնը եղել է և է մի տեական, անընդհատ խաբ, քաղաքական խնդրանակ ստախոսութիւն, սանձարձակ, ինչպէս մօնղոլական եաթաղանը և աշկարայ, ինչպէս ցերեկայ լոյսը:

Փաստերը բազմաթիւ են:
Դեռ 1815-ին, ուրեմն սրանից մօտ մի դա՛ր բռնաբերք «յունական սարսափները» յարուցին եւրոպայում թիւրքիայի քրիստոնեաներին պետութիւնների հովանու տակ առնելու խնդիրը, Սուլթան Մահմուտ (1808-1839) մտքերը խաղաղացնելու, ուրիշ խօսքով՝ եւրոպան խաբելու համար, շլացուցիչ աղմուկով հրատարակեց իր ադէններ,

որոնք աւետում էին համայն աշխարհին իր «բարձր կամքը» բարեխաղաղ թրքահայատակ քրիստոնեաների վիճակը՝ նորագոյն ռեֆորմներով...

Արդիւնքը. — 50 հազար քրիստոնեաների կոտորածը «Բիսուում» 1822-ին. յոյների ջարդը Կ. Պօլսում՝ Զատիկի կարմիր տօներին. քրիստոնեաների կոտորածը Թեսալիայում և Մակեդոնիայում...

Ահա՛ Մահմուտի ռեֆորմները...

1839 թւին սուլթան Աբդուլ-Մէջիդ (1839-1861), որի աչքերի առջևից անկասկած չէր անհետանում 1827-ի՝ Նաւարինը՝ իր ահելի ուրաւանով, և որը յունական անկախութեան մէջ նկատեց եւրոպական զինւած միջամտութեան մի վտանգաւոր նախանշանը, հետեւելով դարեւոր խաբէութեան շաւղին՝ հրապարակ նետեց Խաթուլ-շեքիֆը, որ աւետում էր.

«Այս օրէնքը վերաբերում է մեր բոլոր հպատակներին, առանց խտրութեան դասակարգի ու դաւանութեան: Մենք չնորհում ենք, համաձայն աստուծային օրէնքների, մեր բոլոր հպատակներին անխորժ կատարելապաշտութիւն կեանքի, պատուի եւ գոյքի»:

Նոյն սուլթանը, 1854-ին, երբ Անգլիան, Ֆրանսիան և Աւստրիան պահանջեցին «քրիստոնեաների վերաբերեալ կրօնական և քաղաքական օրէնքների գործադրութիւնը», հրատարակեց մի նոր հրովարտակ — խաբելու դիտումով, իհարկէ — որով նա շնորհում էր քրիստոնեաներին «իրաւունք վկայելու» և «արտօնութիւն մասնակցելու մէջլիսներին»:

Երկու տարի միայն անցած, 1856-ին, — Պարիզի կոնգրէսի տարին — Աբդուլ Մէջիդ այդ կոնգրէսի սպանական ճնշման տակ՝ շարադրեց հռչակաւոր Խաթուլ-շիւմալ յուսնը, որ իր մեծադորդ բովանդակութեան շնորհիւ ճանաչեց դիվլոմատական աշխարհում իբրև «բարձր արժէք» ունեցող օրէնսդրութիւն: Նա աւետում էր՝ ա) Հաւասարութիւն բոլորի օրէնքի առաջ, բ) ազատութիւն դաւանութեան, արգելելով միաժամանակ ստիպողական կրօնափոխութիւնը, գ) Հաւասարութիւն տուրքի, դ) Հաւասար իրաւունք վկայութիւն տալու և ըն, և ըն...

«Մեր խոստացած ապահովութիւնը — ասում էր սուլթանը — յօգուտ պետութեան բոլոր հպատակներին՝ առանց խտրութեան դասակարգի եւ դաւանութեան — դրւած են այսօր հաստատ հիմքերի վրայ եւ անմիջապէս իրական միջոցներ պիտի ձեռք առնեն, որպէս զի գործադրւին լիակատար ձեւով եւ ամբողջութեամբ»:

Արդիւնքը. — Սիրիայի կոտորածը 1840-ին. հայերի և

նեստորականների ջարդը 1859-ին. մարտիրոսների և սիրիացիների կոտորածը Լիբանանում և Դամասկոսում 1860-ին:

Ահա Աբգիւլ Մէջիդի թէֆօրմները...

Հասան Աբգիւլ Համիդի օրերը:

1876-ին, իր գահակալութեան թաւանին, երբ «բոլորական սոսկումները», խառնած 15 հազար զոհերի աղետարար աղաղակներին, ցասում և դող պատճառեցին ամբողջ մարդկութեան, Աբգիւլ Համիդ՝ այս անգամ՝ ևս եւրօպական միջամտութիւնից փախուստ տալու նպատակով՝ անսովոր թմբկահարութեամբ և ցոյցերով հրատարակեց նշանաւոր Ս ա հ մ ա ն ա գ Ր Ո Ւ Թ ի Ւ Ն Ը, որը «ընդամենը պիտի հաստատէր ազատութիւն, արդարութիւն և հաւասարութիւն օսմանեան կայսրութեան մէջ»:

Երկու տարի անցած, երբ Սան-Ստեֆանօն քուն չէր տալիս Երզրզի կայանաւորին, նա գրկաբաց ընդունեց Բերլինի դաշնագրի 23 և 61-րդ յօդաւանդները, մակեդոնական և հայկական թէֆօրմների այդ միջազգային պարտաւորութիւնը: 1884-ին, երբ ղեկավարները ուշադրութիւն հրաւիրեցին «հայկական նահանգների ծանր վիճակի» վրայ, սուլթանը նոր և հանդիսաւոր խոստումներ արեց: Իսկ 1894-95 թականներին, երբ Սասունի կոտորածը դէպի Յալոօրիկի լեռները տարաւ երեք պետութիւնների ներկայացուցիչներին, երբ հայոց հարցը դարձաւ օրւայ խնդիր, Աբգիւլ Համիդ ընդունեց Մայիսեան թէֆօրմների ծրագիրը և իբրեւ անմիջական իրագործում, մեծ շուքով, ամբողջ դիպլոմատիական աշխարհի խնդակցութեամբ ուղեկցեալ՝ ճամբայ դրեց դէպի Հայաստան մարեշալ Շաքիր փաշային, իրագործելու թէֆօրմները: Եւ նա իրագործեց...

Ա Ր Դ Ի Ւ Ն Բ Ը. — Սահմանադրութեան ոչնչացումն վեց ամսից յետոյ. ջարդ Բուլղարիայում, ջարդ Ռումելիայում. համիտականների զինումն, բռնի կրօնափոխութիւն, և իբրեւ լրացում՝ հայկական մեծ կոտորածը, Ցրապիզօն, Էրզրում, Վան, Ուրֆա, Սիվաս, Կ. Պօլիս, արեան գետեր, 300 հազար զիպներ...

Ահա Աբգիւլ Համիդի թէֆօրմները...

Դարեւոր խաբին զոհ գնաց և Մակեդոնիան, հայկական դժբախտութիւնների ընկերակիցը: 23-րդ յօդաւանդի ստեղծումից աւելի քան 23 տարի անցաւ: Ցարին եր սպասողական, լի արտասուքով և արեամբ: Սակայն իրականութիւնը միայն անշարժ, անփոփոխ, ինչպէս ինքը Բալկանը: Եւ երբ «բաժակը լեցեց», երբ արթնացող ժողովրդի ազատագրական կոչը ցնցեց ամբողջ եւրօպան, ազատութեան փոխարէն նրան տւեցին թղթի մի կտոր, թէֆօրմների ծրագիր անունով, դարբնած դիպլոմատիական այն հնոցում — Ռուսաստան և Աւստրիա — որոնք Բալկանի պատմութեան մէջ պիտի համարւին ամենակեղծը և ամենամիստահներին, արատաւորաւ Մեծ-Մարդասպանի հաւանութեամբ, որ այնքան հեշտ

կերպով բղխեց նրա պիղծ շրթունքներից, իբրեւ նորագոյն ապացոյց, որ այդ ծրագիրը պարտաւորութիւն չէ, այլ ունայն խօսք, փողի, քնարիկ...

Վահանաւորաւ պատմութեան անողոք դասերով Մակեդոնիան չհաւատաց Կուրթի թնդիւնը, ընդհակառակը, դարձաւ աւելի հրամայական, աւելի սպառնալից: Եւ երբ վիեննայի մամուլը միամտաբար թէ չարամտութեամբ հարցրեց՝ «մի՞թէ մակեդոնական կոմիտէները այժմ էլ վայր չպիտի դնին զէնքը, երբ ծրագրեալ են թէֆօրմները», ապստամբութեան քաջարի պարագլուխներից մէկը — Սարաֆով — պատասխանեց.

«Վայր դնել զէնքը՝ կը նշանակէր դաւաճանել մեր կրկրին: Մենք այլեւս չենք հաւատում դիպլոմատիական ոչ մի խոստումն: Հայկական թէֆօրմների պատմութիւնը դեռ շատ թարմ է մեր յիշողութեան մէջ. Եւ մենք չենք դադարի կուել, մինչեւ որ եւրօպան չի միջամտի զէնքը ձեռքին, մինչեւ չի հաստատուի եւրօպական կօնտրօլ»:

Եւրօպական կօնտրօլ — հմայիչ են այդ խօսքերը օսմանեան կայսրութեան անկիւններում, սակայն ոչ իբրեւ արտայայտութիւն դէպի արեւմտեան դիպլոմատիան տաճած հաւատին ու յոյսերին, այլ իբրեւ անուղղակի նշան սուլթանական ռէժիմի անկման, իբրեւ վախճան դարեւոր այն ստրկութեան, որ կապեալ է արտասուքի, արեան, աղքատութեան ու անշարժութեան ռէժիմի հետ:

Սօսիկ է այդ վախճանը: Դա կ ու ո ղ Մակեդոնիայի յոյսն է, նրա ոգեւորութեան աղբիւրը, նրա սփոփանքը: Ո՛չ ժամանակաւոր անյաջողութիւնը, անխուսափելի ժողովրդական ապստամբութեան գործում՝ որի դիմաց կանգնած է կազմակերպւած բռնապետութիւնը, ոչ դիպլոմատական սպառնալիքը, որ այնքան կոպիտ կերպով այսօր հնչում է ռուսական իշխանութեան կենտրոնից՝ ուղղած ռազմիկ ժողովրդի հասցէին, ոչ ներքին ատելութեան հուրը, այնքան տխմարութեամբ բորբոքած յոյն և սերբ ամբօխի շրջաններում, ոչ Գէորգ Թագաւորի սուլթանին գրած մտերմական նամակները, այդ ստոր դաւաճանութիւնը՝ հասցրած յունական պատմութեան և այն նահատակներին, որոնց ոսկորները դեռ չեն փոխ թեսալիայի ձորերում: Ոչ Հոհենցօլերնեան համակրութիւնները, և ոչ վերջապէս Գոլուխօֆսկի-Լամսդորֆեան ինտրիգները չեն կարող խեղդել, չբացնել, սպանել ազատագրութեան կոիւր, որի հիմքը դրած է անցած դարերի ծոցում, և որ արդիւնք է այն հսկայական վիթխարի պայքարի, որ սկսւած է անշարժ, անկար, անընդունակ մօնօլականութեան դէմ՝ փոքրիկ, բայց կենսունակ ազգերի կողմից...

Այս պայքարին դիմադրելու համար սուլթանական աշխարհը մի զէնք միայն գործ դրեց — ի ա Ր Ե Ր Խ ա բ Ը: Եւ նա անդամահատեց: Դարեւոր խաբին ժողովուրդները պատասխանեցին մի այլ զէնքով — դարեւոր կուռք: Եւ յաղթանակեցին:

Դա պատմութեան դասն է, որ յոյն աւանդեց սերբին. սերբը՝ չերնօգօրցուն, չերնօգօրցին՝ բոլ-

գարին, մակեդոնացուն, հային: Հակասութեանական կուրի փախիս օ փ ա յ ու թ ի լ ն ն է դա, որ Միսոլոնգիի և Բիսոսի օրերից սկսած՝ թողնւած է Բալկանի և Փոքր Ասիական սերունդներին, իրեն անխախտ, սրբազան մի կտակ, որ մինչև այսօր էլ անգաղար և յամառօրէն շնչում է ռազմիկների ականջին, — չտարւել ունայն խոստովանելով, չհրապուրելով ընդօրինակելու ծրագիրներով, չհաւատալ դարեւոր խաբեբային...

Թ Ղ Թ Ա Կ Ց Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր

Ն Ա Մ Ա Կ Բ Ա Ս Ե Ն Ե Ն

2 մարտ, 1903

Իմ անցեալ նամակներից ձեզ յայտնի է երկրում տիրող վտանգաւոր վիճակի մասին. այժմ ամէն կողմ լուր է տարածւած, որ շուտով կռիւ կը ծագի սուլթանի զօրքերի և գեաւուրների միջև: Թիւրք ամբողջ խիստ գրգռւած է քրիստոնեաների, իսկ այս կողմեր՝ հայերի դէմ: Եթէ նախազգուշական միջոցներ չգործադրեն, գուցէ վերսկսեն 1895-96 թւականների սև օրերը: Գեաւուրներ, ձեր պատճառով է, որ գեաւուր թագաւորները մեր դէմ են կուռում. դուք մեր ձեռքից ո՛ր պիտի փախչէք, այսպիսի սպառնալիքներով են դիմում թիւրքերը ամէն մի պատահող հայի: Հայդարանցիների յեղապետ միականի Հիւսէյն փաշան իր ալայով կանչւած է Կ. Պոլիս: Գարունը բացւելուն պէս Ալաշկերտն ու Բասենը կը ճմլեն նրա երես առած արիւնարբու ձիաւորների ոտների տակ: Դա հար քրդական գիւղում ապրող բաւոյնի քիւրդ Արիֆը տեղեկացրել է բասենցիներին, որ գարնանը զգոյշ մնան և Հիւսէյին փաշայի գալու լուրն առնելուն պէս՝ քաշեն գիւղերից: Բայց ո՛ր գնան թշուառները, ո՛րի մօտ ապաստան գտնեն...

Արդէն գիտեք, որ միւս աշիթեթներին հրամայւած է գարնանը գումարել Մուշ: Կոտորածի վտանգը ընդհանուր է և ժողովուրդը զուրկ է դիմադրութեան միջոցներից: Արիւնով յղի այս ժամանակներում ո՛վ պիտի մտածէ արդեօք անպաշտպան ժողովուրդի ապահովութեան մասին: Անզօրութեան և անօգնականութեան զայրոյթով լի շար ենք մնացել տարածւած լուրերի և կառավարութեան հրահանգների դիմաց...

Ն Ա Մ Ա Կ Ե Ր Զ Ր Ո Ւ Մ Ե Ն

20 յունւար, 1903

Թիւրք կառավարութիւնը ծաղկաստանի գաւառներում սփռել է այնպիսի պաշտօնեաներ, որոնք գործի գլուխ անցնելուց յետոյ՝ գործում են գրեթէ ինքնիշխանաբար: Նրանց կատարած ոճիրները — վերջին տասը տարւայ ընթացքում — յայտնի են ամէնքին, միառմի թւելը աւելորդ է այստեղ: Նրանց յանդուգն վայրագութիւնների մի նոր ապացոյց են հետեւեալ դէպքերը, որ տեղի ունեցան Բայազէդի գաւառում:

Ռուսաց վերջին կայսերական տօնը կատարւեց մի ուրբաթ օր, այդ օրը, յայտնի է, որ թիւրքաց կիւրակին

է, և ամէն տեղ, ուր կայ զինուորական իշխանութիւն՝ պարզւում է թրքական դրօշը: Որպէս զի մի ակեր պատուած չլինի ռուսական տօնը՝ Բայազէդի միւթեւէրիֆը թող չտուեց ծածանեցնել ռուսաց դրօշը բերդի պարսպի վրայ: Միջազգային օրէնքով կառավարութիւնները միմեանց պատուելու պարտաւորութիւն ունին, նոյնպիսի փոխադարձ յարաբերութեան մէջ են նաև թիւրքերն ու ռուսները: Հետևաբար սուլթանից կամ էրզրումի կուսակալից կամ զինուորական չորրորդ բանակի Երզնկայ նստող սպարապետից չէր կարող այնպիսի մի հրաման արձակւած լինել Բայազէդի միւթեւէրիֆին, բայց և այնպէս մոլեռանդ ու յանդուգն թիւրք պաշտօնեան ինքնագլուխ այդ վրիպանքի մէջ ընկնելով՝ Բայազէդի կոնսիլիի դժգոհութիւնը յարուցեց: Վերջինս զիմելով էրզրումի կոնսիլին, հաղորդեց եղելութիւնը: Խնդիրը բաւական ծանր կերպարանք ստացաւ և վերջացաւ միայն այն ժամանակ, երբ էրզրումի զօրաց ընդհանուր հրամանատար փաշան անձամբ ներկայանալով Վարնոյ կոնսիլին՝ ներողութիւն խնդրեց և ներկայացրեց նրան իբրև պատիժ՝ միւթեւէրիֆի պաշտօնանկութեան ծանուցագիրը:

Այս դէպքը ունի անշուշտ իր կարեւորութիւնը. եթէ թիւրք պաշտօնեան կը յանդգնի կատարել այնպիսի մի գործ, որի հետեանքը կարող է երկու պետութիւնների դժգոհութիւնը լինել, հապա ինչե՛ր չի գործեր իր հպատակ խեղճ ու ստրուկ հայերի գլխին, որի համար ոչ միայն չի պատժւիր, այլ շատ անգամ իսկ կը վարձատրւի:

Թիւրք պաշտօնեան ու քիւրդ աղան իրենց շրջանների մէջ իւրաքանչիւրը մի մի սուլթան են: Նրանք չեն քաշում շատ անգամ նոյնիսկ մի ն տ ա ր ա լ թ ի անելու իրենցից բարձր պաշտօնեաներից ստացած հրամանները: Օրինակ՝ անթիւ են հետեւեալ դէպքի նման դէպքեր. եթէ բանտերում գտնուում են հարուստ պատժապարտներ, որոնք տէր չունեն և սակայն անմեղ են ճանաչւած, կամ թէ գործել են այնպիսի յանցանքներ, որոնց համար կայսերական ներման արժանացած — այդ յանցապարտները բանտի չորս պատերի մէջ մնում են երկար ամիսներ, ձգձգւում է նրանց գործը և «այսօր» ու «վաղը» ազատելու յուսով՝ դատաւորները տանջում են նրան և կողմնակի միջոցներով հասկացնում բանտարկեալին, թէ «մեզ փող է պէտք, վճարիր, որ ազատենք քեզ, հակառակ պարագային, կարող ենք գործդ այնպէս ծանրացնել, որ այլևս տասնեակ տարիներով դուրս չգաս բանտից»:

Քղի գաւառի ճահրուք գիւղում ապրող համդիյէի պաշտօնեայ Իսմայիլ բէյ կուչւած քիւրդը խլում է նոյն գիւղի քահանայից եկեղեցու բանալիները և յայտարարում, որ քահանան կարգալուծ է այլևս և իրաւունք չունի տէրտէրութիւն անելու: Եկեղեցու դուռը փակ է մնում և քահանան այդ ինքնակոչ եպիսկոպոսի կամ կաթողիկոսի հրամանին ենթարկւում է ստրկաբար: Դրա պատճառն այն է, որ տէրտէրը մի վարժապետի հետ քաղաքս էր եկել և քիւրդը կասկածել է, թէ տէրտէրը իր գողցած տաւարների մասին վկայութիւն է տւել...

Անթիւ են այն նեղութիւնները, որ թիւրք ժողովուրդի ու բեկերի ձեռքից կրում են հայերը: Ամէնօրեայ ծեծն ու հայհոյանքը այնքան սովորական են դարձել, որ հայերը վարժել են արդէն... Պատմե՛ք էլի մի փաստ. Դերջանի գաւառակից դէպի Կովկաս գաղթել են

բաւական թուով հայեր: Օրէնքով՝ աղքատ ընտանիքների կամ անտէր գաղթականների տուրքը կը բարդիւնէր հանուր ժողովօրդի վրայ, բայց կառավարութիւնը այժմ այդ գաղթականների տուրքը քմահաճութեամբ դնում է շատ ուժքիչ ունեւոր գիւղացիների վրայ և ստիպմամբ հարկ է առնում, որով վտանգում է հազիւ իրենց կառավարող ընտանիքների գոյութիւնն ևս ու ստիպում նրանց վերցնել մուրացկանի ցուպը և դիմել պանդրխտութեան:

Վերջերս Խնուսի գաւառում պատահեց հետեւեալ դէպքը, որ շատ հրահանգիչ է. համիդիէյի ալայի գայմագամ Թաթաին (Հասնանցի)՝ կուսի բռնակցով մի ուրիշ քիւրդ ցեղի հետ՝ զինում է իր ձեռքի տակ եղած Ղարաջօպանցի հայ ծառաներին, որոնց շնորհիւ հակառակորդ քիւրդերը պարտութիւն են կրում և զայրացած դիմում են Խնուսի բերդը ու գանգատում համիդիէյի զօրաց հրամանատար Պօլսեցի Մահմուտ փաշային, թէ Թաթաինի մարդկանց մէջ գտնւում են ֆէդայիներ, որ իրենց յաղթեցին: Մահմուտ փաշան շփոթեալ այդ լուրից՝ զօրքով դիմում է Ղարաջօպան և պահանջում գիւղացիներից, որ իրեն յանձնեն ֆէդայիները: Գիւղացիք շատ նեղ ընկնելով՝ վարպետութեամբ Թաթաին կանչել են տալիս իրենց գիւղը, որը գալով ներկայանում է փաշային և յայտնում, որ սուտ է այն լուրը, թէ ֆէդայիներ գոյութիւն ունեն այդ կողմերը. իսկական ֆէդայի ես եմ, ասում է նա և ինձ հետ կուղկները իմ հայ ծառաներս են, որոնց ես ինքս եմ զինել՝ իմ անձս պաշտպանելու համար: Փաշան սաստիկ յանդիմանում է նրան. իբրև չգիտէս, որ բոլորովին արգելեալ է հայի ձեռքը զէնք տալ և կուսի մղել: Այն ժամանակ Թաթաին ներողութիւն խնդրելով փաշայից և միամտացնելով, որ ֆէդայի ասւած բանը գոյութիւն չունի այդ կողմերում, կանչում է հայ տղերանց, յետ է առնում իր տւած զէնքերն ու միջամտում է նրանց ազատութեան համար, որ և յաջողում է: Նոյնանման դէպք պատահել էր Գունտեամէում, միայն թէ այնտեղ բռնաճնները ցայժմ բանտարկեալ մնում են Մուշում:

Ֆէդայիները այնպիսի երկիւղ են ազդել քրդերի վրայ, որ երբ կուսի մէջ մի երկու հայ գտնւի հակառակ բանակում, սարսափահար խոյս են տալիս և երեսայի պէս՝ կառավարութեան են ապաւինում: Առհասարակ հայ տղերքը ինչ կուսի մէջ էլ որ լինեն, իրենց կողմը յաղթող է հանդիսանում: Այդ է պատճառը, որ քիւրդ ցեղապետները՝ ինքզինքնին ուժեղացնելու համար՝ հայ տղերանց են դիմում և հայերից են ընտրում իրենց վարձկան զինւորները:

որոնք մտերիմ էին վերոյիշեալ հային: Սրանից մի ամիս առաջ, երբ գիւղական վարժապետը ձեռնարկել էր գիւղացոց համար մի ներկայացում տալու՝ յօգուտ ուսումնարանի, և երեկոները փորձեր էր անում, վերջին փորձից յետոյ հետեւեալ դէպքը տեղի ունեցաւ. փակագծի մէջ ասենք, որ կոտորածներից յետոյ ընդհանրապէս և մանաւանդ ինքնապաշտպանութիւն ցոյց տուող գիւղերում, ուր զինւորներ են բնակում, օրէնք է դրւած, որ թրքական ժամը 2-ից վերջը այլևս գիւղացիք տնից դուրս չգան: Ուսուցիչը դուրս է գալիս ուսումնարանից ժամը 3-ին, և մի քիչ առաջանալով փողոցում՝ լսում է անմիջապէս որոտագին ոտնաձայներ՝ ինչպէս զինւոր, ով էս դուս, և յիսնապետը երկու զինւորներով վրայ է հասնում՝ գուցէ մութի մէջ կանգնած էր և վերոյիշեալ հայը՝ նրան բռնում են և այնքան ծեծում, որ հազիւ կարողանում է քաջքշելով զինւորների հետ գնալ մինչև այն գոմը, ուր բանտարկւում է ամբողջ գիշեր:

Թէ այդ գիշեր ինչ չարչարանքներ են տեսել նրան, ոչ որ գիտէ, կամ ով գիտէ ինչ խմացրին նրան, որով հետեւ խեղճ երիտասարդը այժմ՝ երբեմնապէս իր միտքը կրծելու չափ կատաղում է, երբեմն էլ անխօս ապուշ է կտրում. յիշելու և ունէ բան պատմելու կարողութիւն չունի. երբ յիսնապետի, հայի կամ զինւորների անունը տաս, սարսափից վեր է թռչում. մենակ չէ կարող մնալ միշտ ուղում է, որ մէկը իր մօտ լինի: Այժմ նա փոխադրւած է Վարին, ուր եթէ ձեռնհաս բռնիքներ գտնւէին, գուցէ կարելի լինէր բռնել, բայց այս պայմանների մէջ խեղճը ընդմիշտ թշուառացած է: Անտէր, որ յղե է, չհամարձակեց այս ցրտին մինչև հոն տանել և թողուցել է Խնուսի բերդը:

Ում օձիքից բռնել կամ որի՞ն գանգատել. մեր գանգատներին լսող չկայ: Հայը բանտ նետւելուց յետոյ, կարծես յաւիտենականութեան մէջ կը փակւի, էլ ոչ հարցնող կայ ոչ փնտրող: Եթէ տէր մը ունեցաւ, որ բուրդ լի ոսկիներով մօտենայ դատարանին, բանտարկեալը մօրում կը վերստանայ իր ազատութիւնը, եթէ ոչ՝ այլևս ինչ խօսենք վրան:

Վարդօյ գասապայի շրջանում քիւրդերը այժմ սովորութիւն են դարձրել հայ աղջիկներ փախցնելու հետերին ամուսնանալ: Այնքան յաճախակի են այդ տեսակ դէպքերը, որ տեղացի հայերը վարժել են իրենց աղջիկները քրդի տան հարս տեսնելու: Շատ քիւրդերի անուններ են տալիս, որոնց կանայք կամ մայրեր հայուհիներ են. հակառակը՝ մի քիւրդ աղջիկ հայի տան մէջ հարս տեսնւած չէ և այդպիսի ստրուկ մի ազգի մէջ հարս չի գար նա. իր ցեղական հպարտութիւնը այդ չի ներիր. քրդուհիները սիրում են ով կտրիճ է և արինարբու. նրանք գլուխ չեն ծռում ոչ թշնամուն և ոչ էլ անիրաւ իշխանութեանը: Նրանց իրաւունքը իրենց սուրի ու հրացանի ծայրից է կախւած:

Քրդերի հետ ամուսնացած հայուհիները, իհարկէ, իսպառ չեն խզում հայութեան հետ: Նրանք թէև իւրացնում են քրդական լեզուն ու կրօնը, բայց ու սովորութիւնները, այնուամենայնիւ չեն մոռանում իրենց ծագումը և երես չեն դարձնում իրենց ցեղակիցների: Պատահում է, որ քրդի հայ կինը բարեբար ազգեցութիւն է ունենում իր զաւակների վրայ և նպաստում է հայ-քրդական բարեկամութեան: Ահա ձեզ մի օրինակ:

ՆԱՄԱԿ ՄԵՈՅ ԳԱՒԱՌԵՆ

17 փետրւար, 1903

Խնուսի Խարաջօպան գիւղի վարժապետ պ. Հրաչիան, բնիկ կարնեցի, իր ընտանիքով ապրում էր այնտեղ և ամբողջ գիւղը գոհ էր իր գործունէութիւնից: Նրա հետ թշնամացել էր մի թրքամուշ հայ, որը ամէն անգամ վարժապետին պատահելիս՝ սպառնալիքներ էր անում, թէ յիս քեզ մի օր պիտի սպանեմ:

Խարաջօպան գիւղում կայ մի յիսնապետ և զինւորներ,

Հաղորդել էի արդէն, որ Գունդէմիրում (Վարդո) տիրապետող Զպրանցիների աղանձահան Էսասան բէկը միացած իր հպատակ հայերի հետ, կուել էր իր մօտիկ ազգական Սնճարու Իսայի դէմ՝ և բաւական վնասներ էր հասցրել նրան։ Վերջինը անձարացած՝ դիմել էր կառավարութեան և գանգատուել, որ համարիչի գալմագամ Էսասան բէկը ֆէդայիներ է պահում, որոնց օգնութեամբ իրենց այնքան վնասներ է տուել։ Կառավարութիւնը բռնեց թէ հայերից, մօտ 13 հոգի, և թէ Հասան բէկը իր հօրեղայր քէօն Ահմէտի հետ, որը նոյնպէս գալմագամ է։ Հայերը գնացին Մուշ, իսկ քրդերը Էրզրում, ուր հսկողութեան տակ գրեցան զինուորական բանտում, որ Մոկրով անունով հին մի շէնք է, յոյների տիրապետութեան ժամանակից մնացած։ Նրանք կ'աշխատէին իրենց դատը պաշտպանել և յոյս ունէին, որ եթէ իրենք ազատեն, պիտի աշխատէին իրենց պատճառով բանտարկած հայերին էլ ազատել։

Հասան բէկը Գուլէ անունով մի հայուհու որդի էր, 25-27 տարեկան առոյգ ու կտրիճ մի երիտասարդ, որ սիրում էր հայ ծառաներ և հայ հպատակներ էլ ունէր. աւելի նրանց էր վստահում, քան իւրայիններին։ Նրա մայրը կենդանի է այսօր և գտնւում է Գունդէմիրում։ Նա առոյգ է, առողջ ու գեղեցիկ, չնայելով որ տարիքը առած է արդէն, նա քիւրդերի մէջ առաջինն է իր տեսքով ու խելքով։ Դէպքի ժամանակ, երբ Վարդոյի գալմագամը հրամայեց քիւրդերին գիւղերը արշաւել, կոտորած ու կողոպուտ անել — Հասան և քէօն Ահմէտ պատրաստուում էին արշաւանքի և իրենց գիւղից պիտի սկսէին ներսը սուրերը սրում էին եռանգով, հրացանները փայլեցնում և ձիերի սարքերը պատրաստում։ Յանկարծ ներս մտաւ գեղանի պառաւը և ընկնելով որդու և իր տագեր ոտները սկսեց լաց լինել։ Ամբողջ գիւղին իշխող կինը թէ գեղեցկութեամբ և թէ իշխանի տիկին լինելու իրաւունքով, միակ մեծ խաթունը լաց էր քնում, այն էլ ոչ թէ օտարների մօտ, այլ իր կաթովը մեծացրած որդու մօտ, այն որդու, որը նրան կանչելիս չի ասել «է՛հ, հայ շուն» կամ «է՛հ, քեաֆիր կին», այլ մայրիկ, սիրելի մայրիկ։ Եւ ի՞նչ էր ուզում նա. այդ երկու հազարապետները քարացել էին։ — Ինչո՞ւ ես լաց լինում եմ։ — Որդիս, սիրելի տղաս, չէ՞ որ ես քո մայրդ եմ, կաթովս մեծացար բազումներիս վրայ, ես քո հօրդ սիրու համար, քո սիրու համար կրօնքս ուրացայ, բայց սիրտս չկարողացայ հանել դէն գցել, չէ՞ որ նրանք, որոնց կոտորելու կը պատրաստուէք, իմ արեւակիցներն են, նրանց սպանելով դուք ինձ մահ էք պատճառում. ի սէր Աստուծոյ, ի սէր հօրդ գերեզմանին, ձեռքերդ մի թաթախիր ցեղիս արեան մէջ։

Քիւրդ զինուորականները իրօք յուզեցին և խոստացան Գուլէ նանէին, որ ոչ մի հայի ձեռք չպիտի տան և պիտի անվնաս պահեն իրենց իրաւունքի տակ գտնուող գիւղերը։ Անմիջապէս Վարդո լուր ղգեցին, որ չհամարձակին իրենց կողմը մօտենալ, թէ չէ հայերի փոխարէն իրենք պիտի կուեն։ Ահա այսպիսով կոտորածի տարին ազատեցին բաւականին գիւղեր այդ աղաների շնորհիւ։

Համարիչի գալմագամ Ռեզախ անունով մի քիւրդ (քնակութիւնը Խնուսի և Բուլանլի միջավայրն է), որ շատ անգամներ տեսիլ է Կարնոյ բանտը, վերջերս նորից շնորհ բերեց այնտեղ։ Թշնամի լինելով մի հայի հետ, նրան ցանկանում էր սպանել և միշտ հսկում էր, որ

նա ճանապարհորդելու միջոցին վրայ հասնի։ Վերջերս այդ հայը մի թիւրք հարկւրապետի հետ ճանապարհ է ընկնում։ Հայը վախենում է տանից դուրս գալու. հարկւրապետը ասել է, որ «իս հետդ եմ, Ռեզախը ո՞ւմ շունն է, որ համարձակի քեզ ձեռք տալ»։ Եւ դուրս են ելնում։ Ռեզախը լսելով՝ հետևում է նրան։ Յարմար դիրք մը բռնելով՝ նա որոշում է մի գնդակով հարկւրապետին և հային շամփրել և յաջողում է. նրա գնդակը հարկւրապետի կոնակէն մտնելով հայի կրծքից դուրս է գալիս։ Զինքը շրջապատող զինւորներից երկուքն էլ տան դուռը սպանած լինելով — բռնում է և տարւում Կարնոյ բանտը, իհարկէ ոչ թէ մի հայ ի նկատի առնելով, այլ կառավարութեան հարկւրապետն ու երկու զինւորները։

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ի Վ Ր Ի Կ Է Ն

17 դեկտեմբեր, 1902

Հայ ազգաբնակչութիւնը տեղս նեղ և յուսահատական կացութեան մէջ է։ Ո՞ր մէկը թւում մեր կրած զրկանքներէն։ Սեպտեմբեր ամսուն մէջ երկու երիտասարդներ Օրդուն հայաբնակ գիւղէն Արաբկիր գնացած էին խաղող բերելու և ծախելու. վերադարձին Քէլէճօրցի ըսւած քրդերը վրանին յարձակելով՝ իրենց գիւղին մէջ զիրենք կատաղի կերպով ծեծելէ յետոյ, ամբողջ ունեցածնին կողոպտած էին. խեղճ տղայքը հազիւ փախչելով կրցեր էին ազատելու Իգուր բողոքեցին կառավարութեան, որը հակառակ վկաներու բացօրոշ յայտարարութեան, անպարտ արձակեց քիւրդերը, առարկելով թէ անոնք ճշմարիտ մուսուլմաններ են, սուտ չեն խօսիր։ Խեղճերը այսպէս գոյութիւննին փչացուցած, սրտաբեկ տուն վերադարձան։

Քաղաքիս մէջ ութը տարեկան հայ աղջիկ մը անհետացաւ։ Խեղճ ծնողքը յուսակտուր բանի մը օր՝ աստանդ փնտրելէ յետոյ՝ դիպածով զայն գտան թիւրք դրացւոյն տունը. թիւրքը զայն խաբելով ներս տարած և հրէշաբար բռնաբարելէ յետոյ՝ տունը արգիլած էր։ Բժշկական դարմանումներով հազիւ կարելի իղաւ ազատել խեղճ մանկան կեանքը. իսկ հրէշ թիւրքը երեքօրեայ կարճ ու ձեւական բանտարկութեամբ միայն ազատ արձակեցաւ։ Խեղճ հօր բողոքներն անլսելի մնացին. դժբաղդ, անպիտան գեաւուրներ, մենք շարունակ ձեզմով պիտի զբաղենք՝ ըսելով վրեւեցին զայն։

Շահելու ամէն ասպարէզ փակ է մեր առջև. իսկ թահսիլտար ըսւած թալանճիներն երբեք չեն դադրիր. ժողովուրդը ալ անկարող է տոկալ այս բռնակալութեան։

Կ Ո Վ Կ Ա Ս Ե Ա Ն Խ Ա Բ Ր Ի Կ Ն Ե Ր

ՔՍԱՆԵՐԿՈՒՆԵՐՈՐԴ ՆԱՄՄԱԿ

(Վերջ)

Պետերբուրգ 21 յունւար, 1903

Գէորգ կաթողիկոսի մահից յետոյ, նախ քան նրա յաջորդի ընտրութեան ձեռնարկելը, Պետերբուրգի կառավարութիւնը յանձնեց բարձր նիկօլային կազմել մի ղեկ ու ղեկավար կաթողիկոսական խնդրի մասին։ Բարձր նիկօլայի, կովկասեան փոխարքայի դիւանատան նախկին

կառավարիչ, երբեմն միևնույն ժողովրդական լուսաւորութեան, կովկասեան գործերին տեղեակ համարող մի անձ, աւելի խորամանկ, քան խելօք պետական գործիչ», ձեռնարկեց այդ գործին և 1883-ին ներկայացրեց ներքին գործերի միևնույնութեան մի գաղափար՝ զեկոցագիր։ Պատահամբ, թէ ուէ պաշտօնիայի «փողատիրութեան» շնորհիւ այդ կարևոր «գործունէստ» պետական պահարաններից անցաւ անհանգիստ մարդոց ձեռքը և հրապարակ եկաւ։

Նա սկսում է այսպէս։

«Ամենայն հայոց կաթողիկոսի մահը ի 6 դեկտ. 1882 թ. Լազիսի և այս դէպքի պատճառով ամենայն հայոց հայրապետի մօտերումս կատարելիք ընտրութիւնը անհրաժեշտ է կացուցանում հասուն ընտրութեան ենթարկել պետական բարձր շրջանների մէջ հետեւեալ երկու յոյժ կարևոր խնդիրները.

ա) թէ գործողութեան ինչ եղանակի պարտ է հետեւել մեր կառավարութիւնը յառաջիկայ նոր կաթողիկոսական ընտրութեան ժամանակ։

բ) Որպիսի դիրք պարտ է բռնել մեր կառավարութիւնը նոր կաթողիկոսի վերաբերմամբ՝ նրա հաստատուելուց եւ իր բարձր պաշտօնավարութեան մէջ մտնելուց յետոյ»։

Երկար բացատրութիւնից յետոյ, վերջին հարցին նա պատասխանում է.

«... Բայց որովհետեւ հնայեղով ոչ մի գլոխութեան վերջիվերջոյ կարող է դարձեալ Տաճկաստանի լուսաւորչական հայ հոգեւորականներից մին նստել հայրապետական Աթոռի վրայ, որ կը խաբէ մեր յոյսերն, ինչպէս որ խաբեցին հանգուցեալ Մատթէոսն եւ Գէորգը — ուստի աւելորդ չի լինիլ ժամ առաջ որոշել մեր գործողութեան եղանակի այն էական հիմքերն, որոնց որ հետեւելու է մեր կառավարութիւնը իր յարաբերութիւններին մէջ էջմիածնի աթոռի հետ։ Գործողութեան այդ եղանակը սահմանւած էր Կ. Պոլսի մեր նախկին դեսպանից, նրա հեռագրի մէջ 19 յունիսի հետեւեալ խօսքերով.

Il serait opportun que l'administration du Caucase eût soin d'agir, dès l'installation du nouveau patriarche, afin de le maintenir dans les dispositions correctes *).

Կովկասի պիսար վարչութիւնը ընդունեց գործողութեան այդ հիմնադրին և հետեւում էր նրան առանց երբեք չեղելու յարգութեան եւ ակնածութեան այն ձեւերից, որոնք պահանջում էին կաթողիկոսի կոչումն կրող անձնավարութեան հետ բանակցելիս. բայց եւ այնպէս նա հարկ է դատում ազդուապէս դիմադրել նրա բոլոր ձգտումներին՝ ազատելու մեր օրէնքների և մեր կառավարչական հրահանգները հնազանդութիւնից։ Այս մասին բաւական վկայութիւն կարող են տալ Կովկասի նախկին փոխարքայի գլխաւոր վարչութեան բանակցութիւնները ներքին գործոց նախարարութեան հետ. մեր վարչութիւնը անպատեհ է համարում զիջողութիւններ բանեցնել ծանրակշիռ վարչական նշանակութիւն ունեցող խնդիրների մէջ։ Սակայն այս տեսակէտը նեցուկ չէր գտնում բարձր կենտրոնական կառավարութեան կողմից. այս վերջինս գողցեալ առաւել կարեւոր էր դատում յամենայն դէպս հաշտ ընթացքի հետեւել հանգուցեալ հայրապետի հետ հաղորդակցելիս՝ առանց պնդելու, որ նա անպայման հնազանդէր օրէնքի պահանջներին — այն յոյսով անշուշտ, թէ այսպիսի եղանակով կաթողիկոսի յամառութիւնը կ'ամօքէր եւ վախենալով թերեւս, թէ նա անհանձն թշնամական քայլ գործելու կրտսիպէր բուռն վարմունքից։ Սակայն հետեւանքները այդ յոյսը չ'արդարացուցին, իսկ երկուդները հազիւ թէ հիմնաւոր էին։ Հանգուցեալ Գէորգ կաթողիկոսը, իրաւ, առում էր զայրացման ժամանակ, թէ

նա կը թողնէ էջմիածինը եւ Տաճկաստան կերթայ, սակայն դժուար թէ հարկ լինէր կարեւորութիւն ընծայել այդ սպառնալիքներին՝ մի կողմից այն պատճառով, որ նա չէր հրաժարուել էջմիածնայ վանքի մէջ վայելած նիւթական օգուտներից, միւս կողմից էլ այն պատճառով, որ նա չէր կարող չգիտնել թէ վերջիվերջոյ առաւել մեծ նշանակութիւնն հաւանօրէն չէ թէ կաթողիկոսին կոչումն կրող անձին սեփական կը մնար, այլ նրա կեցութեան տեղին, որ գտնուում է Ս. Գրիգորի գերեզմանի վրայ։ Յամենայն դէպս ոչ մեր կառավարութեան արժանապատուութիւնը, ոչ էլ մեր ներքին քաղաքականութեան շահերն չեն թոյլ տալիս, որ կաթողիկոսն մոռանար, թէ նա ուստաց կայսեր հպատակն է եւ ուստաց օրէնքների ենթակայն։ Նրա մէջ այս համոզմունքն հաստատուն յարաբերութեան պատշաճի ձեւերն լիովին յարգելով, թերեւս առաւել հարկաւոր եւ էական է, քան թէ առաւել կամ նազ յոյսեր դնելն նրա մասնակցութեան վրայ ի նպաստ մեր արողքին քաղաքականութեան շահերին։ Ամենայն հայոց ապագայ կաթողիկոսի հետ մեր կառավարութեան ունենալիք յարաբերութիւնները իբրեւ նշանաբան պէտք է ընդունել՝ ս ու ա Վ ի տ ե ի ն մ օ տ օ . Փ օ ռ տ ի տ ե ի ի ն ը է (ձեւերու մէջ փափուկ եղիր, գործի մէջ յամառ)։

Ներքին գործերի միևնույնութիւնը, հարկաւ, հրահանգներ տուեց՝ հիմնւած այդ զեկուցագրի վրայ։ Այդ հրահանգներով կառավարութեան ներկայացուցիչը գնաց էջմիածին՝ ներկայիւնելու 1884-ի ընտրութեան։ Ընտրեց անմոռանալի Ներսէս, որ Բերլինի դաշնագրից յետոյ, իբրեւ մէկը 61-րդ յօդւածի հեղինակներից, դարձած էր հայ ժողովրդի սիրելին, նրա յոյսերի մարմնացումը։ Սակայն նախ քան Կ. Պոլսից էջմիածին մեկնելը՝ վարժապետեան մի քանի առաջադրութիւններ արեց ուստաց կառավարութեան իբրեւ անհրաժեշտ պայմաններ իր կաթողիկոսութեան։ Կառավարութիւնը մերժեց, Ներսէս հրաժարեց այլ պայմաններով կաթողիկոսական ծիրանի հագնել, և քիչ անցած՝ Պետերբուրգից յայտարարեց, որ պէտք է նոր ընտրութիւն անել պատճառաբանելով, թէ 1884-ի ընտրութեան ժամանակ տեղի են ունեցել անկանոնութիւններ։ Խաղը աշխարայ էր։ Անկանոնութիւնների մասին խօսք չկար, երբ յոյս ունէին Ներսէսին ընկձել, սակայն երբ այդ անկարելի եղաւ՝ ս տ ե ղ ծ ա գ օ ռ ծ ե Յ ի ն ան կ ա ն օ ն , ա պ օ ռ ի ն ի գ օ ռ ծ օ ղ օ ւ թ ի ւ ն ն ե ը , բեկանելու ընտրութիւնը, մոռացած այն պարզ փաստը, որ կառավարութեան պաշտօնական ներկայացուցիչը ինքը՝ ձանաչել էր ընտրութեան ամբողջ գործողութիւնը ճիշդ և կանոնաւոր և տեղ իր վաւերացումը։

Հասաւ 1885 թ. Լազիսը, նոր ընտրութեան տարին։ Էջմիածին գնաց, ինչպէս միշտ, կառավարական պաշտօնեայ, բայց այս անգամ շատ վճռական, շատ կտրուկ հրահանգով — դիմադրել ուէ թիւրքա հայ եպիսկոպոսի թեկնածութեան։ Ամօթ մեզ։ Այդ հրահանգի իրագործման զօրեղ նեցուկներից՝ մէկն էլ մի հայ եպիսկոպոս էր, ըստ երեւոյթին շատ սիրող հայոց կրօնական աթոռ, երգւած՝ հաւատարիմ՝ «սպասաւոր» լինելու նրա պետին և նրա շահերին։ Իբրեւ առաջին թեկնածու հանդէս բերեց Մելքիսեդեկ Մուրատեան, առաջնորդ Զմիւռնիայի, կովկասցի, հեղինակ «Եկեղեցական պատմութեան», և յետոյ հեռացած Ռուսաստանից և ձանաչւած՝ շնորհիւ իր գրքի, իբրեւ հակառուսական՝ մարդ։ Կառավարութեան ներկայացուցիչը ոչ մի ձայն չհանեց այդ թեկնածութեան դէմ։ Պէտք էր արտաբուստ վարող լինել, յաւերի մէջ փափուկ։ Բայց ներքուստ յամառ

*) Նպատակայարմար է որ Կովկասի վարչութիւնը ջանք գործ ընէր կաթողիկոսի հաստատուելուն պէս, ուղիղ տրամադրութիւնների մէջ պահելու նրան։

նույն թեմայի, նախորդ օրերի ունեցած «պատրաստութեան» համաձայն՝ առաջ մղեց Մակար եպիսկոպոսը, իբրև երկրորդ թեկնածու: Աշխարհական պատգամաւորներ և նրանց հետ ժողովրդական զգացմունքների կողմնակից մի խումբ հոգեւորականներ, գլխաւորապէս թեմական առաջնորդներ՝ ջանք գործ գրեցին, եռանդուն ջանքեր, ընտրելու իբրև երկրորդ թեկնածու՝ Խորհմանին: Բայց անաղդ: Նրանց փառքերն Մակարի թեկնածութեան նախապատրաստւած կողմնակիցները, Էջմիածնի «սեպարուխ» մականւանեալները:

Օրօրներ կարգալով միմիտ աշխարհականներին, մի քանի վաճառած վեղարաւորների թելադրութեամբ՝ հոգեւորականների մի խումբ, գիշերով, — ընտրութեան նախորդ գիշերը — ժողով գումարեցին, գաղտնի իհարկէ, և վճռեցին ձայն տալ Մակարին: Կառավարութեան ներկայացուցիչը այդ իհարկէ գիտէր, նախապատրաստել էր... Միւս օրը տեղի ունեցաւ անսպասելի բան, — երկրորդ թեկնածու՝ Խորհմանի փոխարէն հանդէս եկաւ Մակար, որի անժողովրդական անւան մասին, նոյնիսկ «գաղտնի» կողմնակիցները չէին համարձակուում հրապարակաւ խօսք բանալ... «Վարձկանները» յաղթանակ տարան, և այդ րոպէից արդէն գիտէին, որ միամտութիւն է կարծել, թէ առաջին թեկնածուն թէև ընտրւած միայն, համարեա երկու անգամ աւելի ձայնեցող, քան երկրորդը, կարող է արժանանալ կայսերական հաստատութեան: Եւ պատմում են, որ «դաւադիրների» պարագլուխ եպիսկոպոսը, ընտրութիւնից մի քանի օր յետոյ, երևանից գէպի Թիֆլիս անցնելիս՝ բարձրաձայն ասաց իր բարեկամ-քահանային. «Տէր հայր, երեք ամսից յետոյ կը վերադառնամ Մակարի հետ»:

Եւ Մակարի հետ վերադարձան նրանք բոլորը, և նրանց հետ՝ տխուր օրեր Էջմիածնի համար: Կառավարութեան առաջին հարածը քննուած էր: Ընտրութեան անկախութիւնը բեկանւած, ոչնչացուած: Դժուար չէր բեկանել նոյնիսկ կաթողիկոսին, և անել տալ ինչ ուզում էին: Եւ արեցին: Ու այդ օրից խեղճ ծերունին, որի մասին ամբողջ Արարատեան նահանգը մինչև այսօր էլ երգում է՝

Մակար քանդեց ազգի տունը,

փոխանակ լինելու իր հօտի իրաւունքների և ցանկութիւնների արտայայտիչ, եղաւ նախ՝ լսող, ապա՝ աղերսող, խնդրող, կարեկցութիւն հայցող: Նա այլևս չէր պահանջում, չէր բողոքում, այլ միմիայն աղերսում էր կարեկցել իրեն, չգնել իրեն շատ ծանր վիճակի մէջ ազգի առաջ... «Վերջապէս ձեր նշանակածն եմ» — ահա նրա անուղղակի դիմումների հոգեբանութիւնը: Եւ կառավարութիւնը համաձայնեց յիշուի, որ շատ էլ դժանր վիճակի մէջ չպէտք է դնել՝ իր նշանակածին: Ահա թէ ինչու, օրինակ, փակելով հայոց դպրոցները 1885-ին, նոյն կառավարութիւնը, իբրև աշխարհական շնորհ իր թեկնածուին, թողարկեց վերաբանալ դպրոցները 1886-ին, արտօնելով Մակարին շարունակել նրանց զեկավարութիւնը, յայտնի պայմաններով: Մինչև վեց տարի. եւ Կովկասի մէջ շատերը լըջօրէն պնդում էին, թէ վեց տարւայ թողաւութեան մէջ փոքր տեղ չէր բռնում՝ այն հանգամանքը, որ զառամեալ հայրապետը մինչև վեց տարի կը մեռնի, և հետեւաբար գրանով էլ կը փակի ապագայ թողաւութեան փափուկ հարցը... Այդպէս էլ եղաւ. պայմանաժամը չըջացած՝ կաթողիկոսը մեռաւ, ճշգրտօրէն է ասել՝ խեղդամահ եղաւ...

Եկաւ Խորհման 1893-ին: Եւ երբ լռեցին ոպւորութեան աղաղակները և հանգան հրաւիրութեան կանթեղները, Էջմիածնի կիսախարխուլ տաճարի շուրջը վերսկսեցին, և այս անգամ տասնապատիկ խտութեամբ, կաթողիկոսական իրաւունքների խորտակման ծանր խաղերը: Սահմանի միւս կողմում ծովացել էր մի ամբողջ ժողովրդի արիւն: Յարմար րոպէն էր ուրեմն հարածը ուժգնապէս կրկնելու. եւ կրկնեցին: Եւ երեքկնեցին: Ինչ մնաց կաթողիկոսի ձեռքում, ինչ իրաւունք և ինչ արտօնութիւն: Ոչինչ, կամ համարեա ոչինչ:

Կար ժամանակ, որ նոյնիսկ «թուլակամ» Գէորգ սպառնալիքներ էր անում: Էլ չենք խօսում այն հսկայական սպառնալիքների մասին, որ անում էին Ներսէս Աշտուրակեցի, Մատթէոս: Այդ տեսակ սպառնալիքների կամ դիմումների մասին այլևս գաղափար չունէին Էջմիածնում 90-ական թւականներից յետոյ: Մակար եղաւ հլու կատարող: Իսկ մեծանուն Խորհմանը, — իրաւազուրկ վանահայր, որ մի իրաւունք միայն ունի, ճամբայ ելնել ուր ուզում է, և երբ ուզում է, միշտ աննկատ, միշտ առանց կարեւորութեան...

Ոչ մի իրաւունք չմնաց անձեռնմխելի, իր ուժի մէջ: Եւ այժմ՝ կաթողիկոսը անկարող է նշանակել իր ցանկացած հոգեւորականին առաջնորդ, սինօդի անդամ, նոյնիսկ յաջորդ: Եթէ թեկնածուի սիստեմը միշտ գոյութիւն ունէր, բայց առաջին թեկնածուն համարւում էր կաթողիկոսի ցանկացածը և յարգւում էր: Այժմ այդ էլ չկայ: Նա անգոր է նոյնիսկ ցանկացած մարդուն քահանայ ձեռնադրել: Ամուսնական խնդիրները, մեծ չափով հանւած են իր իրաւասութիւնից: Դպրոցական հարցը, երբեմն կաթողիկոսի ժողովրդականութեան գլխաւոր կռուներ, այլևս գոյութիւն չունի: Նա այդ ասպարիզում չքացած է: Նրա կարծիքը չեն հարցնում նոյնիսկ այն դեպքում, երբ նշանակում են մի պրոկուրոր կամ ուրիշ ստորին պաշտօնեայ սինօդի համար: Նրա և վեհաբանի շուրջը նշանակում են լրտեսներ, բացարձակ առանց քաշելու չեռացնում են վանքից ում կամենում են, քսորում են, երբ կամենում են: Նրա կարգադրութիւնները մնում են անկատար, խնդիրները՝ անհետեւ: Նոյնիսկ մի աննշան պաշտօնական ամսագիր, «Արարատ» երեսուն տարուց իվեր հրատարակում էր Էջմիածին, կաթողիկոսների թողաւութեամբ, առանց գրաքննիչի, խլեց նրա ձեռքից և յանձնեց Թիֆլիսի գրաքննութեան: Կաթողիկոսը խնդրեց գրաքննութիւնը յանձնել գոնէ երեւանի ուրիշ պաշտօնեայի, որպէս զի ամսագիրը շաբաթներով չ'ուշանայ Թիֆլիս ուղարկելու պատճառով — բայց անօգուտ. այդ էլ մերժեցին, և այժմ, շնորհիւ այդ «առասպելական» խտութեան, Էջմիածնի պաշտօնական թերթի գրանան համարները լոյս են տեսնում աշնան, իսկ ձմրանը՝ յաջորդ տարւայ ամսանամուտքին...

Փաստերին թիւ չկայ: Դիմումն արեց՝ մէկին ձեռնարանում ուսուցիչ պահելու — մերժում: Խնդրեց գաղթականների համար — մերժում: Ուզեց կայսեր մի խնդիր ուղղել — մերժում: Պետերբուրգ կամեցաւ գնալ — մերժում: Ուրիշին ուզեց ուղարկել — դարձեալ մերժում: Դիմեց հանգանակութեան համար — մերժում: Խնդիրը՝ դպրոցական չէնք կառուցանելու համար — մերժում: Միջնորդութիւն մի քանի անձանց համար — մերժում:

Եւ մերժւած, յուսահատւած, իրաւազուրկ կաթողիկոսը տարիներից իվեր իր վիշտը մոռացութեան

տալու ուրիշ ելք չունի, բայց եթէ ձի նստած՝ ճանապարհորդել, կամ վեհարան քաշած՝ ոտանաւորներ գրել...

Հարց՝
Ի՞նչ պիտի լինի սրա վախճանը.
Մինչև ե՞րբ պիտի շարունակուի.
Ո՞վ պիտի լինի դրա առաջն առնողը:

Է. ԱԿՆՈՒՆԻ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏ ՎԻՄԱՅԷՏԻ ՆՓՐԿԵՐՏ ՇՐՋԱՆԻ ՎԻՃԱԿԸ

10 սեպտեմբեր, 1202

Նփրկերտ աւանը կը գտնուի Տիգրանակերտի հիւսիսային արևելեան կողմը, անկէ 16 ժամ հեռաւորութեամբ. կը պարունակէ 2,500 բնակիչ, որոնցմէ 700-ը մահ-մեռական է, 1,500-ը հայ և 300-ը օտարազգի քրիստոնեաներ, այսինքն քաղցէացի և ասորի: Նփրկերտի հիւսիսային կողմը լեռնային է. կը պարունակէ 20-ի չափ քրդաբնակ գիւղեր, որոնց ամբողջութիւնը երկու գլխաւոր մասի կը բաժանուի՝ Նարբզ և Մըգուր: Ասոնցմէ անդին կը տարածուի Պատըգան աշիրէթին շրջանակը՝ Խիան և Խուլմի գաւառակները, որոնք Փասուրի գայմա-գամութեան կը վերաբերին և Խըջալի գետակով կը զատին Նփրկերտի վիճակէն: Նփրկերտի արևելեան, արևմտեան և հարաւային մասերը կը կազմեն արգասաւոր դաշտեր, ուր ցանուցիր կը գտնուին բազմաթիւ գիւղեր, ասոնցմէ հայաբնակներուն թիւը 50-ի և քրդաբնակ-ներունը՝ 30-ի կը հասնին: Քրդաբնակ գլխաւոր գիւղախումբը կը գտնուի արևելեան կողմը և կը կազմէ Շէխտոտան աշիրէթին շրջանակը, ասոր սահմանը կը հասնի մինչև Պաթման գետը, ուսկից անդին կը տարածուի Արջնի գայմագամութեան վիճակը:

Նփրկերտի վիճակին ընդհանուր բնակչութիւնը — աւանէն դուրս — 25,000-է աւելի կարելի է հաշուել. 12,000-ը քիւրդ, 13,000-ը հայ: Ասոնք ամբողջովին երկրագործութեամբ կը պարապին: Նփրկերտի հարաւային-արևելեան կողմը կը գտնուի Պշիրիկի դաշտը, որ կը պարունակէ 80-ի չափ գիւղեր, մեծ մասամբ հայաբնակ: Նփրկերտի գայմագամութիւնը ուղղակի կազմած է Տիգրանակերտի կուսակալութեան հետ, առանց միջնորդ միջնակցութեան:

Նփրկերտի հազօր գիւղին մէջ կը բնակին երեք նշա-նաւոր քիւրդ աղաներ՝ Ռաշիդ, Սատուր և Սատըգ: Կան երեք բէկեր ալ՝ Սիւպին, Պատրի և Խատի՝ միեւնոյն գերդաստանէն: Այս աղաներն ու պէկերը մեծ ազդեցութիւն ունին Նփրկերտի ընդհանուր վիճակին վրայ: Բռնութեամբ տիրացած են հայաբնակ գիւղերու գրեթէ ամբողջութեան: Հայերը ներկայիս մէջ իրենց ստորուկ կը մշակեն այն հողերը, որ անցեալին մէջ իրենց սեպ-հականութիւնն էր, բայց այսօր կը պատկանին աղա-ներուն: Վերև յիշատակած քիւրդ աղաներն ու պէկերը, որ անհատնում հարստութիւն դիզած են իրենց յափըշ-տակութեանց շնորհիւ՝ մեծ յարգ և ազդեցութիւն ունին կառավարութեան առջև: Այն գայմագամը, որ չ'ուզէ օրէնքին արդարութեան գծած ճամբէն շեղիլ և կամ խաղալիք չի դառնալ այդ աղաներուն քմահաճոյից՝ անպատճառ պաշտօնանկ կ'ըլլայ: Աղաները գիտեն Տիգ-

րանակերտի ճամբէն. ոսկիները ամէն դժուարութիւն կը յաղթեն: Այսպէս, հինգ ամիս առաջ, պաշտօնանկ եղաւ տեղւոյս նախորդ գայմագամը, որուն միակ յանցանքն էր խաղալիք չ'ըլլալ աղաներուն ձեռքը:

Այս աղաներուն պաշտպանութեան տակ գտնող քիւրդ ծառաները կրնան մեծ ու փոքր ոճիրներ գործել և հարստահարել անպաշտպան հայերը, առանց կառա-վարութենէն պատժելու փոքրիկ կասկած մ'ունենալու: Մնացած քիւրդերը թէև մասամբ հնազանդ են կառա-վարութեան, բայց օրէնք-կանոն յարգող չեն և մեծ յանցանքներու համար շատ անգամ անպատիժ կը մնան: Կառավարութիւնը, որ գաղափար չունի արդարութեան, ճշմարտութեան և ուղղութեան վրայ՝ գրեթէ միշտ իր ականջները կը փակէ հայոց արդար բողոքներու ու դատերու դէմ: Սակայն աչքերն ու ականջները լայնօրէն կը բանայ, եթէ անոնց վրայով թեթեւ զրպարտութեան փսփսուկ մը լսէ: Ամէն ճիգ կը թափէ, ամէն տեսակ հալածանք կը գործադրէ, որպէս զի յեղափոխական փրկարար հոսանքը չծաւալի իր շրջանակին մէջն ար-

Այս համառօտ տեղագրութիւնը հերիք սեպեով, անցնինք վերջին տարւոյն մէջ կատարած սպանու-թիւնները, անգթութիւնները և հարստահարութիւնները ցուցադրել թէ գաւառի և թէ շրջականերու մէջ կատար-ւած: Զանց կ'ընենք յիշատակել 1895-էն մինչև ներկայ տարւոյս սկիզբը կատարածները, որոնց համար երկա-րապատում էջեր և ահագին աշխատութիւն հարկաւոր են:

Սպանն ու թիւնն եր. — Վիճակին գիւղերէն գրեթէ երկու ամուսն ժամանակամիջոցին մէջ սպանուած են՝ Քընենթէն 1, Գուշանէն 1, Հոտնոփէն 1, Քըլի-սիկէն 3, Տաւուսպէկէն 1 և Քաւարչօէն 1 հայեր: Ասոնցմէ զատ՝ ճամբորդութեամբ գաւառէն անցնող ուրիշ գաւառացիներէն՝ սասունցի գործաւոր մը Մերտինէն դարձած ատեն տեղէն 1 ժամ հեռաւորութեամբ Գուլթա գիւղին մօտ սպաննեցաւ: Հաղղօցի վաճառական մը Խաչատուր անունով Տիգրանակերտէն դարձած միջոցին տեղէն 1 ժամ հեռու Գուռէ-Նուազ կողմէ տեղը յարձակում կրեց Մալա-Շարաֆ աշիրէթի հրոսախմբէն: Հայ վաճառականը սպաննեցաւ և իր ապրանքները 400 ոսկիի արժողութեամբ յափշտակեցան: Ուրիշ վաճառական մը, արաբկերցի Մինաս անուն, Բաղէշէն տեղս գալու միջոցին՝ դարձեալ նոյն տեղը և նոյն հրոսախմբին ձեռքով սպաննեցաւ և իր ձին ու դրամները յափըշ-տակեցան: Այս անիծեալ տեղը, ուր յիշեալ երկու հայ վաճառականներ սպաննեցան, վերջերս ուրիշ հայու մը արիւնն ալ թափեցաւ: Մալաքանցի ջորեպան մըն էր այս վերջինը, որ քսանի չափ քիւրդ ընկերներու հետ տեղէն տուն կը վերադառնար: Այդ վայրը հասած ատեն՝ քանի մը արիւնկղակ քիւրդեր վրան կը յար-ձակին և առանց դիմադրութիւն մը տեսնելու ընկերներէն ճամբայէն դուրս կը տանեն և դաշոյնի հարւածներուն տակ կը խողովողեն զայն, սոսկ անոր աղային դէմ ոխ ունենալուն համար: Այս կողմերը ամէն հայ իր աղան ունի, իբր թէ անկէ պաշտպանելու, բայց շատ անգամ պաշտպանելու փոխարէն անոր թշնամութիւնն ալ ինքը կը վճարէ իր կեանքին գնով: Եւ այսպիսի դէպքեր հազադէպ չեն... Կառավարութիւնը ո՛չ մէկ փորձ կ'ընէ այդ անմեղ զոհերուն դահիճները ձերբակալելու և պատժելու, և կը շարժի միայն այն ատեն, երբ ուղղակի այդ հրոսախմբերը իր շահերուն սահմանին մէջ մտնեն:

նախատիւնք կրօնի գէմ և բռնի կրօնափոխութիւն. — Այս տարւոյ սկզբէն մինչև հիմա գաւառէս իսլամացած են բռնի կերպով 10 կիներ. Հաղբար գիւղէն 2, Գուլբզէն 1, Գուրգէն 1, և Պջիւրիկէն 6: Ասոնք մեր գիտցածներն են. ասոնցմէ զատ ո՞վ գիտէ քանի քանի աղջիկներ և երիկ ունեցող կիներ բռնի առած տարած, կրօնափոխ ըրած են:

Երկար ատենէ իվեր տեղս թափառական շէյխ մը կայ, զոր ժամանակաւ Տիգրանակերտի նախորդ վաղին իր մօտ կը պահէր: Սա սովորութիւն ըրած է շուկայէն անցած միջոցին՝ խաչը անարգել և քրիստոնեայ քահանաները ծաղրել: Մահմետականաց 2 տարեկան լսմունքներն անգամ, որոնց լեզուն նոր կը բացւի, հայուն, քրիստոնէին օրէնքն, կրօնքն ու խաչը հայհոյելուն մէջ մեծ հաճոյք կ'ունենան:

Թալան. — Երկու ամիս կ'ընէր, որ տեղէս յուսահատ հեռացաւ մըգտինկցի Կիրօ անուն հայ մը: Սա Հալէպէն վերադարձին գիւղաքաղաքին մօտ ոստիկանի մը կը հանդիպի, որ և անոր բոլոր ունեցածը՝ 100 մէճիկ կը յափշտակէ: Երկար ատեն խեղճը գնաց եկաւ կառավարութեան դռուը, վկաներով հաստատեց ոստիկանին ըրած յափշտակութիւնը, բայց զուր ջանք. չկրցաւ բան մը ձեռք ձգել. չմոռնանք ըսելու, ոստիկանը իր յափըշտակութենէն խոշոր բաժին մը հանած էր քայմագամին:

Թալանի ամենացաւալի գէպքերէն մէկը վանի գաւառաբնակ 20-ի չափ հայերու թալանին էր, որ կատարեցաւ անցածները: Այս խեղճ վանեցիները իրենց պանդխտութիւնէ դառնալուն, Սղերգէն քիչ հեռու՝ Տառնիճէ-Թէլանի ըսած տեղը հասած միջոցնուն՝ քիւրդ աւազակախմբի մը կը հանդիպին, կը մերկացնին իրենց բոլոր ունեցածներէն: Սրտաձմիկ էր տեսնել թէ այս խեղճները, որոնցմէ մէկը 4, մէկը 5, 6-7 երկար տարիներ իրենց հայրենիքէն հեռացած, արուն քրտինք թափած էին քիչ մը դրամ շահելու համար, ինչպէս կուլային մտածելով որ անօթի-տկլող պիտի դառնան իրենց տունները, ուր պաւակները հաց և անողորմ կառավարութիւնը տո՛ւրք պիտի աղաղակեն:

Ռաշխատան աշիրէթի ցեղապետներէն տարմակցի Հաճի Պապիկ աղայի աղան Ռասուլը մօտեցաւ կը յափշտակէ քերքցի հայու մը հինգ եղները, որ անոր ամբողջ հարստութիւնը կը կազմէին: Խեղճ հայը նկատելով որ ուրիշ կերպով անկարելի է յետ ստանալ իր տաւարները, կերթայ այդ բարբարոս մարդուն ոտը կ'իյնայ, կը պաշտօնի որ մեղքանայ իրեն, բարբարոս քիւրդը զիջում կը ցուցնէ, կը խոստանայ եղները ետ դարձունել, եթէ նա բերէ իրեն 12 մէճիտ: Զարահատ հայը երկար ատեն հոս-հոն թափառելէն, դիմումներ ընելէն՝ վերջը կը յաջողի պահանջած գումարը ամիսը 24 տոկոսով փոխ առնել զինուորէ մը և կը տանէ յիշեալ բռնաւորին: Բայց նա դրամներն առնելէ յետոյ կը վռնդէ զայն և տաւարները կը ծախէ ուրիշի մը: Այսպէս թշուառ հայը իր պիտիները ազատելու ջանքին մէջ՝ մօրուսն ալ վրայ տուաւ:

Փերուկցի Հաճի Մահմուդ աղան ալ անցածները վերոյիշեալ գիւղը՝ Քերլուկ ելլալով կրսպառնայ, որ եթէ գիւղացիները իրեն 40 մէճիտ չվճարեն՝ սպանութիւն պիտի ընէ և արուն պիտի թափէ, ու կը հեռանայ: Քանի մը օր մը վերջ այս աղային և ուրիշ ցեղի մը մէջ կռիւ պատահելով՝ աղային մարդոցմէ մին կըսպանուի: Քերլուկի ռէյսը մէկ քանի ընկերներով ցաւակցութեան

կերթան աղային մօտ: Մահմուդ աղան զանոնք տեսածին պէս՝ կը հարցնէ թէ ի՞նչ գործով իր տունը եկած են. արդեօք պահանջած 40 մէճիտը բերած են թէ ոչ: Ռէյսը կը յայտնէ թէ ցաւակցութեան համար եկած են և 5 մէճիտ տալով կը պաշտօնի որ աւելի բան մը չպահանջէ, վասն զի գիւղացիները շատ խեղճ են: Անգութ աղան 5 մէճիտը նետելով անոնց երեսին կը պոռայ. «Եթէ մէկ-երկու օր հոգը պահանջած գումարը չբերէք, գիտցած եղէք ձեր գլուխները կերթան»: Ռէյսը և գիւղացիք տուն դառնալով ամբողջ գիւղացոց հետ կը ջանան 1 մէճիտի համար ամսական 22 տոկոս վճարելով՝ 15 մէճիտ ալ փոխ առնել զինուորէ մը և անմիջապէս Մահմուդ փաշային երթալ խնդրելով որ մնացած 20 մէճիտի համար բարեհաճի քանի մը օր պայմանաժամ տար:

Խըսարգան աշիրէթին ցեղապետը՝ Խալիլ աղան, իր սովորութեան համաձայն, այս ամուսն ալ դաշտի հայաբնակ գիւղերը կը շրջի և կըստիպէ ամենախեղճ ընտանիքներուն անգամ արտերու մէջ իրենց ժողոված հացերու արդիւնքն իսկ ծախել, դրամի վերածել և իրեն յանձնել՝ յայտնելով որ այս տարի ցորենի տեղ դրամ կուզէ: Խեղճ հայերու համար սուլթանէն զատ քանի հարկապահանջներ ալ կան:

Ճորտութեան և աւատական դրութեան հաստատում. — Ինչպէս ըսինք մեր նախաբանին մէջ, այն 50-ի չափ հայաբնակ գիւղերը, որոնք դաշտին մէջ կը գտնւին, ժամանակաւ հայոց սեփական կանութիւնն էր. իւրաքանչիւր հայ իր հողի, իր տան նէրն էր: Հիմա ասոնք աղաներուն ու պէյերուն կը պատկանին. խեղճ հայերը կը մշակեն, կը բանին, կը դատին, բայց արդիւնքի շատ փոքր մաս մը իրենց բաժին կը մնայ և մնացած ամբողջը աղաներուն կերթայ: Տակաւին կային քանի մը գիւղեր, որոնք գիւղացոց կը պատկանէին, բայց անոնք ալ յափշտակեցան վերջերս: Տեղւոյս աղաներէն մէկը՝ Սագուն աղան՝ Թըրպըսթի գիւղը գրաւելու համար, միջաւ գաղտնաբար գողեր և ասպատակներ ղօկել գիւղացիները նեղելու և անոնց ունեցածները աւերելու, Գիւղացիք կառավարութեան գիմեցին և քանի մը զօրք խնդրեցին իրենց պաշտպանութեան և ապահովութեան համար, բայց շուտով զղջացին տեսնելով որ իրենց ապահովութեան և հանգրստութեան համար եկած զօրքերը աւելի շատ նեղութիւն կը պատճառէին: Զարահատած և փրկութեան ուրիշ ելք չգտնելով՝ ուղղակի գիմեցին Սատուն աղային՝ գիտնալով որ իրենց գլխուն եկած ամբողջ չարեաց սկզբնապատճառը այն էր և խնդրեցին անկէ, որ ինքը տէր ըլլայ գիւղին և ասպատակներու յարձակումներէ պաշտպանէ զայն. իսկ իրենք իրրւ ստորուկ մշակեն այդ հողերը և՛ ապրին: Այսպէս յիշեալ աղան տէր եղաւ Թըրպըսթի գիւղին: Սատուգ պէյն ալ այս եղանակաւ գրաւեց Կունտէճանօ գիւղը, որու կտրիճները երկար ատեն իրար զիրար պաշտպանեցին և կուեցան քիւրդ հրոսախմբերու հետ, բայց իվերջոյ ընկճեցան: Գազանաբարոյ և անխիղճ աղան, իր յափշտակած գիւղերէն մէկուն մէջ գեղեցիկ տուն մը շինած է և երբ ամէն անգամ հոն կերթայ՝ աղբիւր գացող և դարձող հայ կիները բռնի իր մօտ բերել կուտայ...

Աւերում. — Գոճոն գիւղը, որ մինչև օգոստոսի սկիզբները հայաբնակ էր և շէն, հիմա աւերակ դարձած է: Ռաճապան աշիրէթի ցեղապետը՝ Միրզա աղան՝ այս

գիւղն իր կալածներու վրայ աւելցնելու համար, բնա-
կիւնները երկար ատեն նեղելէ վերջ՝ 15 օր առաջ իր
որդին խումբ մը մարդով ղզկեց հոն, գիւղացոց սպառ-
նալու: Այս բարբարոս քիւրդեր գիշերը այս գիւղը
հասնելով՝ ուշիս Մատրոսը կը շրջապատեն և բարձր
ձայնով կ'անարգեն անոր կինը, հաւատքը, խաչը և կը
հրամայեն իրենց ըսածներուն «ամէն» ըսէ: Ռէյսը իր
անձը շատ նեղելէն և իր կեանքին վտանգ տեսնելով՝
անկարող կըլլայ բառ մը արտասանելու: Նոյն միջոցին
Պողոս անունով երիտասարդ մը, որ հոն կը գտնուէր,
չկրնալով հանդուրժել կ'ըսէ անոնց. «բարեկամներ, ինչ
կայ որ այդպէս կատղեր էք, ձեր ըրածը լաւ բան չէ, չի
վայելեր»... Դեռ խօսքը չլրացուցած՝ քրդերը վրայ կը
հասնին և չարաչար կը ծեծեն: Ռէյս Մատրոս այս
խառնաշփոթութենէն օգտուելով, միջոց կը գտնէ փախ-

չելու: Յաջորդ օրը գիւղացիք կը թողնեն իրենց տունն
ու ունեցածները և կը փախչին, կը հեռանան գիւղէն:
Իսկ քրդերը տունները մտնելով գտածոնին կ'առնեն կը
տանին, մինչև անգամ տուններու դռներն ալ հիմա
գիւղը ամայի է, խրճիթները կիսաբանդ, հունձքերը
կաշերուն մէջ երեսի վրայ մնացած: Թիւրք կառավա-
րութիւնը փոխանակ գիւղի աւերման պատճառ եղողները
գտնելու և պատժելու՝ գիւղի տէրտէրը և ուրիշ քանի
մը մարդիկ բռնելով կը բանտարկէ և կը պահանջէ
որ իրենց տեղերը վերադառնան: Կառավարութիւնն ալ
կը մտածէ որ գիւղին տւերակ մնալովը կրնայ զրկւիլ
տուրքերէ, բայց երբեք չի մտածեր, որ գիւղը, գիւղացին
պաշտպանելն ալ իր պարտքն է...

Ահա նիւրիկերտի և անոր շրջակայ հայութեան ամփոփ
ու իսկական պատկերը:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Պ Ի Ր

ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՈՑԻ ԿՈՒՍԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԺՈՂՈՐԸ ԳԱՆԱՌԱԿՈՆ ՆԾՐԱՅԻՆ ՎԻՃԱԿՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԾԱԼ

(Պատճէն, Թիւրքերէնէ թարգմանած)

(Շարունակութիւն N° 1-ի)

Ս Ա Ր Ս Ա Փ

Այդ և ատէ՛ անաջ թէ կառավարութեան և թէ
ժողովուրդին կողմէ լիվաին (Մարտինի) և վիլայէթին (Տիգ-
րանակերտ) տրւած բազմաթիւ հեռագիրները և աղեր-
սագրերը Մուսթաֆա փաշայի ազդեցութեան գէմ ունէ
օգուտ մը չեն տւած, ընդհակառակը Միւթէսարըֆ Բաթի
էֆէնտին տեղական գործերը խառնակ ու շփոթ վիճակի
մը ձգելով Մարտին մեկնելէ յետոյ, փաշան հոկտեմբեր
27-ին Սէլուփի համայնքին մէջ գտնուող աշիւթներու
վրայ շատ մը ձիաւորներ ղզկելով անոնց ձեռքով 2500
ոչխարները կը յափշտակէ և 3 հօգի ալ կը մեռնեն:
Ժիշդ նոյն թւականին՝ Ճիզրէյի 20-30 մասվաճառներէն
4-5-ական մէծիտիյէ տուգանք կ'առնէ: Հոկտ. 28-ին
Պաթվան աշիւթէն անորոշ քանակութեամբ ջորիներ
և էշեր կը կողոպտէ: Նոյ. 12-ին մարթինով գինւած
200 ձիաւոր և 400 հետեակներ ղզկելով Սէլուփի
նահիյէի հուլիի աշիւթին վրայ յարձակել կուտայ,
որոնք սոյն աշիւթէն 80 հօգի սպաննելէ, 32 հօգի
վերաւորելէ և 30 հօգի ալ հիշել գետին մէջ խեղդամահ
ընելէ վերջ՝ 700 ձի, 900 ջորի, եղ, էշ և 8,000 ալ
ոչխարներն աւար կ'առնեն և ուրիշ գոյքերն ալ կը թաղնեն:
Այս ցաւալի և ծանրակշիռ դէպքերու մասին այն ատեն
կատարւած քննութեան վրայ բռնւած արձանագրու-
թիւններ և պաշտօնական թուղթեր՝ 2ախս գազարին
իտարէ և դատարանական մարմիններու կողմէն Մուսուլի
նահանգին և Ճիզրէէն պաշտօնով ղզկւած քոմիսէր, ոստի-
կաններ և բաղաբապետութեան բժշկի և նահիյէի միւստիի
կողմէն ալ Ճիզրէի իշխանութեանց հաղորդւած են:

Սէլուփի նահիյէի ժողովուրդը համոզւելով, թէ այդ
հարստահարութիւններէ և կեղեքումներէ ուրիշ կերպ
պատուիլ կարելի չէ՝ հպատակութիւն յայտնեցին փա-
շային, և ահա Ճիշդ նոյն թւականներուն կը հանդիպէր
որ թահսիլաթի համար Սէլուփի նահիյէն 20 ոստիկան-
ներով ղզկւած միւլազիմ (յիսնապետ) Մէհմէտ աղան
Մուսթաֆա փաշայի թելադրութեամբ Սէլուփիի աղա-
ներու կողմէն կըսպաննէր և դիակը վայրագօրէն

կտոր-կտոր ջարդւելով եզիդիներու գերեզմանատունը կը
փոխադրէր:

Փաշային օրէնքի և արդարութեան հակառակ այսչափ
գործերուն գլխաւոր նպատակը՝ ժողովուրդը անպայման
իրեն հպատակելու բռնադատել, իր փեսան Թահիր և
նորա եղբայրը Փաթթաճ աղաներուն վերադառնալը
ապահովելու համար կառավարութիւնը զբաղեցնել և
անոր սարսափ ապրելը եղած էր, և իրօք ալ այդ միջոց-
ներով նպատակին վերջապէս հասնելով Տիգրանակերտէն
ազատւեցան և Ճիզրէ վերադարձան: Վերադառնալէն
անմիջապէս յետոյ, յիշեալ աղաները Տէճլէ գետին անդի
կողմը գտնուող աշիւթներուն ցորենի վաճառուքը խստիւ
արգիլեցին: Եւ քանի որ այդ արգելքը Բամազան ամսուն
մէջ կը դուրսէր, Շաֆիի կրօնքին պատկանող նոյն աշի-
ւթներու կնիկները, երբ Ճիզրէէն Փըթրէ տալու համար
ցորեն գնած կերթային, Թահիր աղայի կողմէն կամուրջի
գլխուն մասնաւորապէս գրւած պահանջներու կողմէն
ցորենները ոտնակոխ կըլլան և այդ կերպով հազարաւոր
միւսլիմանները առանց Փըթրէ տալու պարտամ ընելու
կը հարկադրուին: Նոյն աշիւթէն Ճիզրէ դալու յան-
դրգնողները անդադար ծեծւեցան և չարաչարեցան:

Ասկէ վերջն ալ Ճիզրէի Հաճը Ապտիւլլահման էֆ.
10 հազար ղուրուշնոց բարդի ծառերը ամբողջ կտրել
տւած է: Անսարի շառաւիղէն սերած շէյխ Մէհմէտ
էֆէնտիին կալածքները և արտերը գրաւելով խեղճ
մարդը գիշերօք Մարտին փախուցած է: Ճիզրէի Ալի-
Խալիֆին 50 հազար ղուրուշ արժողութեամբ մէկ տունը
և Հաճը Ապտիւլհասի և Հասան Ահմէդ աղաները և
փաստաբան Մէհմէտ-Ալի էֆէնտին և գազաի ուրիշ
երեւելիները իրենց շատ մը կալածները և գոյքերը
Թահիր աղային կողոպտիչ ձեռքը ձգելու հարկադրւած,
իրենք ալ Տիգրանակերտէն փախան: Միւթթի էֆէնտիին
եղբայրը Մուսթաֆա էֆէնտին Մուսուլ ապաստանեցաւ:
Խարբերդցի Ռէճէպ աղային 30 հազար ղուրուշ արժո-
ղութեամբ մէկ տունը, որ երկրագործական պանքային
պարտքին փոխարէն գրաւ գրած էր, աղային անւան

անցաւ և դեռ չատ մը մարդիկ մինակ հոգին չաղ-
տելու համար, ընտանիքներն առնելով ուրիշ վայրեր
փոխադրելով հաստատուելու ստիպւեցան: Իսկ մնացեալ
աղքատ դասակարգն ալ փախչելու առիթ կամ կարո-
ղութիւն չունենալով, ոմանք սարկօրէն աշային ծառայելու
համակերպած և ոմանք ալ իրենց ձեռքը մնացած կալ-
ւածներ կամ գոյքեր կան, զանոնք ալ իրենց ձեռքը
մէջ մէկ փոխառութիւններ նկատելով իր փրկանք կամ
վարձք իրենց ինչքով և կեանքով անձնատուր եղած են:

Այս անպայման համակերպութեան և անձնագրու-
թեան վրայ Թահիր աղան, որուն ամէն մի ընթացքը
ու արարքը Գուրանի սրբազան տրամադրութիւններու
հակառակ և որու խառնաձգն ալ անգլութեամբ
շաղխւած է, առանց երբէք ըրածներուն հետեանքները
կռելու և բռնակալութեան վախճանը մտածելու քանի
որ կառավարական պաշտօնեաներն ալ իր բռնակալ
ձիրաններուն մէջը առած ըլլալով, անոնք ալ իր արարք-
ներու մասին պէտք եղած տեղերու հետ հաղորդակցու-
թեան մտնելու անկարող վիճակի մը մատնւած էին,
ալ սկսած էր առանց մէկէ մը քաշելու իր տան մէջ
դատարաններ կազմելու, իր սեփական բանտին մէջ ժողո-
վորը բանտարկելու ու կապելու, և իհարկին աքսորելու
կամ տուգանքի դատապարտելու:

Ի միջի այլոց իսլամներէն և Գալեա թաղէն Ապտի
Հիւսամին Պէրէրէն գիւղին մէջ ունեցած 30 հազար
ղուրուշ արժողութեամբ արմաթքը և երկրագործութեան
յատուկ կենդանիները և գործիքները, արտերը և մատակ
ձիերը, Հաճը Հաֆըզի որդի Մէհմէտի 5 հազար զու-
րուշնոց Տիրէք Սահգու գիւղին մէջ գտնուող արմաթքը
յափշտակելէ յետոյ, զայն Մուսթաֆա փաշայի վրանին
տակ 3 օր կապած և չարքեղած և վերջն ալ 4 ժաման
միջոցին վճարելու պայմանաւ 100 մէճիտ փրկանք բերելու
համար անիկայ արձկած է և երբ խեղճը փրկանքը
ձարելու համար հոս հոն կը վազվզէր՝ պայմանաժամուն
կէս ժամէ ի վեր արդէն լրացած ըլլալը պատուակելով
50 մէճիտ ևս բարդելով 150 մէճիտը, անոր մօրեղբայր
Հաճը Ահմէտ Ապտիւրահմէն ալ նոյն օրը իտարէի
ժողովի և գազայի ուրիշ երեւելիներու և գայմագամ
խարբերդցի Իպրահիմ պէկին աչքերուն առջև 120
մէճիտիցէն Միր Ալի թաղէն Հաճըի որդի Մէհմէտ
Մէմուշը մտրակի 50 հարւածներով չարքեղելէ յետոյ
10 ոսկին և մէկ ժամացոյցը, մարգարէի ցեղէն Սէյիտ
Ալին մէկ ձին և մշակութեան վերաբերեալ գործիքները,
և պատրաստ բոլոր գրամները, Հաճը Հիւսէյն Գահրիին
մէկ ժառանգը և ցանելու յատուկ սերմը, Հաճը Էօմէրի
ձիքէի շրջականները գտնուող ամբողջ վարելահողը և
մաս մը անասունները և պատրաստ գրամը կողոպտած
է, Թուր թաղեցի Համմի Խալէֆ աղային ձիքէի մօտերը
եղող հողերը, որոնք երկրագործական պանգաին գրաւ
գրւած էին, առանց պաշտօնական գործողութիւններու
թափօր քարտուղար Սէյիտ Սաֆտէրի մօտ իր վրայ
փոխանցելով թէ անոր որբերը վնասելէ զատ վախճա-
նեալն թողած 30 հազար զուրուշ արժողութեամբ
հարստութիւնը իւրացնելով որբերուն փողոցներու մէջ
մուրալուն պատճառ դարձած է: Էմին Սահօին երկրա-
գործական պանգին գրաւ գրւած 7-8 արտերը, նորա
ցորենը, երկրագործութեան յատուկ կենդանիները և
գործիքները բռնութեամբ յափշտակելով, անոնց վրայ
պանգին ունեցած պահանջը բացը թողած է: Մուսուլցի

Իէզօ Չէլէպիին կնկանը 100 ոսկինոց ոսկի մանեակը
և Լիսան բնակիչներէն ձիքէի մէջ հաստատուած Սէյիտ
Մէհմէտի մահամբը անոր 20 հազար զուրուշ արժո-
ղութեամբ գոյքերը և պատրաստ գրամները յափշտա-
կելով խեղճ որբերն ալ ձիքէէն վնասած է:

Հին ասորի ազգէն վաճառական Մագտէսի Սիւլէյմանի
մէկ տարւան ընթացքին մէջ 500 մէճիտից և ուրիշ
մետաքսեայ թանկագին կերպասները, նոյն ժողովրդէն
Պուլթուս Շիմօնի Բարսան գիւղի մէջ 10 հազար զու-
րուշնոց երկրագործ, գործիքները, սերմը, կենդանիները
և վարելահողերը, ձիքէի այժմու սանտրգ Էմին Ապ-
տիւլահէտ և Մթրան Խագուգ Էֆէնտիներու 50 հազար
ղուրուշ արժողութեամբ Ամին գիւղի բոլոր հողերը և
ամբարները, նոյն գիւղի բնակիչներէն 1200 ոչխարները,
և Հանուշ Արսէնի մահամբը անոր ձգած բոլոր շարժուն
ու անշարժ կալւածները յափշտակած ըլլալով, վտխ-
ճանեալին կինը և տղաքները մուրալով մինչև Երուսաղէմ
գացած են: Յիշեալ ժողովրդի ուրիշ դասակարգէն ալ
մէյմէկ պատուակներով 3600 զուրուշ շորթած է *):

Միւս քրիստոնեայ և հրէայ ազգերն ալ իրենց կարգին
նմանօրինակ բռնութիւններու և հարստահարութիւն-
ներու ենթարկելով, գոյքերը և գրամները կողոպտած
են. թէպէտ և վնասւած ժողովրդին անամբ յիշատակու-
թիւնը և կրած վնասներուն քանակութիւնը կարելի չէ
եղած ճշդել, բայց վերոյիշեալ մանրամասնութիւններով
կարելի պիտի ըլլայ անոնց վնասներն ու տառապանք-
ներու վրայ գաղափար մը կազմել:

Այդ վատութիւններու ակնատես եղող ձիքէի նա-
մակատուն և հեռագրական նախկին պաշտօնեայ Հիւսի
Էֆէնտի, որ իր բնածին պարկեշտութեան և ուղղա-
մտութեան գիւղումով, անցած-դարձածներու մասին
տեղեկութիւններ կը հաղորդէր ուր որ անկ է, երբ
Թահիր աղան եղելութիւնը կ'իմանայ գիշեր ատեն
հեռագրատունը իր ծառաներէն մի քանին ղեկելով
որոնք անոր տիկնոջը յատուկ սենեակին պատուհանը
կոտրելով ներս կը մտնեն և 5 հազար զուրուշ արժո-
ղութեամբ 5-նոց ոսկիները և խոտէն ալ 30 ոսկինոց
ձին կը յափշտակեն: Հիւսի Էֆէնտին եղելութիւնը
կուսակալութեան կը յայտնէ և կը բողոքէ: Ատոր վրայ
միւլազիմ (յիսնապետ) Բիզա Էֆէնտին հրամանին տակ
բաւականաչափ զինուորներու հսկողութեամբ յիշեալ
Էֆէնտին ձիքէէն դուրս հանելով ազատեցին:

(Կը շարունակուի)

*) Հեղինակը հայերու եւ հրէաներու կրած անիրաւութիւն-
ներու եւ զրկանքներու մանրամասնութիւնները զանց առած է.
մասնատրապէս քաղղէացիներու վարդապետ Մթրան Շագուպին
կրած կորուստները, որոնք անթիւ են: ԹԱՐԳՄԱՆԻԶ

Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Վ Ի Ր Բ Ա Ղ Է Շ Ի

(Շարունակութիւն N° 2-ի)

1 դեկտեմբեր, 1902

Ահա կը լսենք որ Կիւզէլտէրէի (Երիվարք) Անտ գիւղի
մէջ ալ Ասլօ և Պասպար անուն հայերը սպաննւած են
Ալօխցի կոչւած աշիրէթէն, որոնք իրենց ոչխարները
կը հսկեն եղբ: Մանրամասնութիւնները դեռ կը պահսին:
Հայ ժողովրդի գոյութիւնը պահպանող գլխաւոր
գործօններէն մին անոր հայրենական հողն էր, այսօր

զրկած է վերջնականապէս անկէ ալ: Եթէ տակաւին կը գտնուին այնպիսի խուլ անկիւններ, որոնք աննկատելի մնացած են իսլամի բարբարոս աչքերէն, այսօր ամբողջ ուշադրութիւնները լարուած է այդ կէտերու վրայ:

Ահա նմոյշ մը. Ախլաթ գաւառի Ջրհոր գիւղացիք, ինչպէս նաև ամբողջ գաւառի հայերը, շարունակաբար թալանուած ու յետին ծայր չքաւորութեան մատնուած են 1895-ի ահաբեկութեան իշխման: Ջրհորցիները ճարահատ մնացած՝ կը դիմեն կառավարութեան և իրենց հողերը գրաւ դնելով՝ բանկայէն կը վերցնեն մասնաւոր և աննշան գումարներ, այն համաժողովութեամբ, որ հարկեր ոսկի արժէք ունեցող կալուածի մը համար տրուած է ամենաշատը 10-15 ոսկի: Նոյնը կատարուած է նաև ուրիշ շատ մը հայ գիւղերու կողմէ: Ամոռնանք ըսելու, որ բանկը երկրագործի աշխատութիւնն ու հողը պաշտպանող կառավարական պաշտօնատու մըն է, գոնէ Թիւրքիոյ ըսելով:

Օրինական պայմանաժամը դեռ չլրացած, առանց յայտնելու տէրերուն, աճուրդի կը հանեն հողերը և շատ անգամ ալ համաձայնած թիւրք աղայի մը կամ էֆէնտիի մը հետ կը ծախեն առանց աճուրդի դնելու: Այս վերջին ձևով տարիէ մը ի վեր ծախուած է Ջրհոր գիւղացի ունեւաճառի և դրացիներու հողերը բաղէջի Սատէ աղանուն թիւրքին: Խեղճ գիւղացիք իրողութիւնը հասկընալուն պէս դիմեցին կառավարութեան՝ բողոքեցին, ճշացին, լացին: Լսող մը բնաւ չգտնեցաւ: Հարկւարուող հեռագիրներ թափեցին պատրիարքարան, Բ. Դուռ և այլուր: Ծախեցին իրենց միակ յոյս եղող մէկ-մէկ զոգեցններն ալ, ծախսեցին կառավարութեան գոնելի մաշելով, սակայն կրկին անլսելի մնաց: Սոյն վիճակին ենթարկուած են Խըմպէլիւր գիւղացիքն ալ, որոնք կորսնցուցին ունեցածներուն հետ՝ իրենց միակ ապաւէն հողերն ալ:

Հաւաստի աղբիւրէ կը տեղեկանանք որ Բաղէջի կուսակալը հրաւիրելով քաղաքի թիւրք երեւելիները, կ'առաջարկէ կնքել հանրագրութիւն մը ուղղեալ սուլթանին, թէ «հայկական նահանգների համար Եւրոպայի կողմէ տրուած ծրագիրը չենք ընդունիր, եթէ դուք ալ ընդունիր, ի գործ պիտի դնենք այն՝ ինչ որ պակաս մնացած է 1895 և 96-ի թակահանքուն»:

Այսօր ալ կը լսենք որ Բաղէջի թիւրք և հայ վաճառական գասակարգը հանրագիր մը կը մատուցանէ տեղւոյս կուսակալին, խնդրելով որ քրդերու արարքները զսպեն, տիրող անկարգութիւնը վերցւի, կողոպտուած վաճառականական ապրանքները ետ առնուին, շեշտելով միանգամայն, որ պաշարման դրութիւն մը կը ներկայացնեն՝ ոչ գրսէն կրնան ապրանք ստանալ, և ոչ ներսէն կարավան ճամբայ հանել: Պարզ է թէ հայերը չեն համարձակիր և իրաւունք ալ չունին այդպիսի յանդուգն ձեռնարկ մը կատարել և ներկայանալ կուսակալին: Թիւրքերը կը ներկայացնեն. կուսակալը կրակ կտրած կը հարցնէ. «ո՞ր աշխրհիսն է, ո՞ր համդիէն է». «ամէնքն ալ, որն որ ճարպիկ գտնեցաւ և շուտ կանխեց», կը պատասխանեն: «Գնացէք հանգարտ եղէք, երկրորդ անգամ այս կերպ դիմումներ չ'ընէք, հակառակ է պետական շահերուն», կ'ըսէ կուսակալը ու կը վերջացնէ:

Ահա կտրուկ ու կարճ պատասխան հայոց վշտերուն:

Ք Ա Ղ Ա Ք Ա Կ Ա Ն Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

Մ Ա Կ Ե Դ Օ Ն Ի Ա Յ Ո Ւ Մ

Չնայած ռուս-աւստրիական ռէֆորմների ընդունելուն, դրութիւնը Մակեդոնիայում մնում է անորոշ ու տագնապալից:

Մակեդոնական ներքին կազմակերպութիւնը միացած Սարաֆովի կուսակցութեան հետ՝ օրէցօր լայնացնում է իր գործունէութիւնը, — Սանեվի, Դավիդովի, Սարաֆովի, Թոմա սարկաւագի, Չիկլարովի և ուրիշ օր աւուր ստեղծող խմբեր, իւրաքանչիւրը բաղկացած մի քանի տասնեակ հոգուց՝ գրեթէ անընդհատ յարձակումներ են գործում թիւրքերի վրայ, ուժանակով քանդում են երկաթուղու կամուրջներ, պետութեան զօրանոցներ ու պահեստներ, կտրտում են հեռագրական թելեր և այլն: Բալկանների ֆէդայիները հրաւիրում ու տեղ-տեղ ստիւ պում են միանալ իրենց հետ բոլորին և տուրք են դնում երկրում ապրող հարուստների վրայ:

Թիւրքաց 100 հազարաւոր բանակը միացած բաշիբոզուկների հետ՝ կատարում է անվերջ խուզարկութիւններ բնաբարութիւններ և այդպիսով աւելի ևս ստեղծարարում դժգոհների բանակը. ընկածների տեղը բռնում են նորերը, վաղաժամ նահատակուած առաջնորդներին փոխարինում են բուլղարական գասալիք օֆիցէրներ:

Հեշտ չէ մակեդոնական խնդրի լուծումը. խոչընդոտ տարրերին յայժմ աւելանում է մի նորը ևս. սուլթանը իր ձեռագիր նամակի հետ միասին յատուկ դեսպանութիւն է ուղարկում Յունաստան՝ Գէորգ թագաւորին Իֆի-խարի բարձր շքանշանը շնորհելու: Թագաւորը ընդունում է գոհունակութեամբ և նպաստաւոր պայմաններով առևտրական գաշիք է կապում Թիւրքիայի հետ... Մակեդոնացիների դեմ կուելու համար, յոյները մտնում են թրքական բանակը...

Ոչ պակաս կարևոր են Ալբանիայում կատարող խռովութիւնները: Ի պատասխան Մակեդոնիայի համար մշակուած բարենորոգումներին և ալբանացիներին զինաթափ անելու պահանջին — հաւանօրէն Կ. Պոլսի գուցէ և Վիեննայի գիտութեամբ — մարտի սկզբներին Սենեկում գումարուած արնատոտների ժողովը յայտարարում է, որ նրանք դէմ են քրիստոնեաների ընդունելուն տեղական ժողովարմարի մէջ, որ նրանք բողոքում են ռուս և այլ հեղափոխների հաստատման Միտրովիցայում, որ իրենց գէնքը նրանք կը յանձնեն միայն արեան գնով և այլն: Այս սպառնալիքները չմնացին պարապ խօսքեր: Մարտի վերջերում հետեակ ալբանացիներ պաշարում են սերբիաբնակ Միտրովիցան և բալկանների քիւրդերին յաջողում է յետ մղել միայն թնդանութների ուժով: Կանոնաւոր թիւրք զօրքի միջամտութեամբ. կրքերը աւելի ևս բորբոքւում են միւս օրը, երբ մի ալբանացի զինուոր զարկում է նոր հաստատուած ռուսական հիւպատոսին, որը մի քանի օրից վախճանում է:

Կ. Պոլսոյ ռուսաց դեսպանը իր միւս պաշտօնակիցների հետ ապգու յորդորներ է ուղղում սուլթանին զսպելու ալբանացիներին, ճնշելու մակեդոնական ապստամբ չետաներին, մոցնելով դրա հետ միասին նախագիւծ բարենորոգումները: Մակեդոնիայում գտնուող ցարի հիւպատոսները յորդորում են քրիստոնեաներին խաղաղ մնալ, չմասնակցել շարժման: Ռուս կառավարութիւնը

ըստ երևոյթին, տրամադիր չէ այլեւս արեւն թափել բալանեան սլափօնների համար: Պետերբուրգում երկիւղ են կրում, մի գուցէ Աւստրիան դէպի հարաւ արշաւէ, ուստի և ռուս զիւանագէտները ճիգ են թափում, որ շարժումը չ'ընդարձակի և պատերազմ չ'ծագի Բալկաններում: Նրանք զօրեղ ճնշում են գործ դնում, որ Բուլղարիան չ'միջամտէ յօգուտ Մակեդոնիայի: Ընորհիւ այդ ճնշման՝ Դանեպի հրաժարական տւած մինիստրութիւնը նորից հաստատուեց Բուլղարիա, Պապրիկովի տեղ զինորական մինիստր ունենալով Սափովին, որ նոյնպէս մակեդոնական դատի ջերմ համակրող է:

Մակեդոնիայի գլխաւոր կառավարիչ Հիլմի փաշան կորցրել է գլուխը: Նա չի կարողանում իրագործել յայտարարուած ռէֆորմների նոյնիսկ ամենաթեթեւ մասը՝ բանտարկեալների ազատութիւնը, քանի որ ազատւածների մի մասը միանում է ապստամբներին:

Հայրուկային խմբերի օրէցօր սաստկացող գործունէութիւնը, լուրջար կառավարութեան չկամութիւնը կամ անկարողութիւնը՝ փակելու սահմանները և արգելելու բազմաթիւ համակրողների անցքը դէպի Մակեդոնիա, և վերջապէս ազգաբնակչութեան ծանր վիճակը, — այդ բոլորը անհնարին է դարձնում թէ մակեդոնացիներին և թէ Եւրոպային՝ բաւականանալ ծրագրուած ռէֆորմներով:

Միւս կողմից ալբանացիների, յոյների դիմադրութիւնը, Ռուսաստանի, Աւստրիայի և Թիւրքիայի դիւանագիտական խաղերը դժուարացնում են աւելի դրական ռէֆորմների իրագործումը: Եւրոպական „կոնցերտը“ դարձեալ կազմում է...

Վիլհելմ 11 սուլթանին այցելութեան է ուղարկում իր անդրանիկ որդուն, թագաժառանգին, Ֆրանսիան հասկացնում է ռուս-աւստրիական ծրագրի անբաւարարութիւնը, Անգլիան մտածում է, իր օֆիցերներին ղրկել թիւրքաց զօրքի հետ, որպէս զի բռնաբարութիւններին սահման դրել Մակեդոնիայում... Այսպէս, քանի գնում աւելի խճճւում է դրութիւնը, քանի գնում, աւելի ակներեւ է դառնում, որ Մակեդոնիայի խաղաղացման համար անհրաժեշտ է եւ Եւրոպական հսկողութիւն:

ԷՒ. ԲԵՐՆՇՏԱՅՆԻ ՀԱՐՅԱՊԵՂՈՒՄԸ

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ՌԱՅԻՍԱԿՈՒՄ

Մարտի 20-ին, Ռայխստագի նիստում, սօցիալիստ պատգամաւոր Բերնշտայն արտասանեց նշանաւոր քաղաքական մի ճառ, որ ներկա էր գլխաւորապէս արեւելեան հարցին և Բերլինի Կոնգրէսի այն կէտերի իրագործման, որոնք վերաբերում են Մակեդոնիային, Հայաստանին և Ռուսիայի հրէաներին:

Բերնշտայն համաձայն չէ կանցլէր Բիւլովի հետ, որ սուլթանի կողմից ընդունուած ռուս-աւստրիական բարենորոգումների նախագիծը կարելի է համարել բաւարար: Նա չի հերքում, որ նախագիծած ռէֆորմները իրագործման դէպքում առաջ կը բերեն զգալի բարելաւում մանաւանդ հարկահանութեան մէջ, ուր կամայականութիւններն ու վայրագութիւնները արգելք են հանդիսանում նախաձեռնութեան և կործանում երկրի արդիւնաբերութեան ամենակարեւոր ճիւղը —

երկրագործութիւնը: Բերնշտայն սակայն չի հաւատում, որ իրագործեն նոյնիսկ այդ համեստ ռէֆորմները: Նրա ասելով միմիայն լայն բարեփոխութիւնները, և այն էլ եւրոպական հսկողութեան տակ, կարող են բաւարարութիւն տալ ճնշած ազգերի կարիքներին: Այդ ռէֆորմները չպէտք է ուղղած լինեն թիւրք ազգի դէմ, որին ատենախօսը իր համախոհների հետ միասին շատ համակրում է: Իր կուսակիցները չեն ցանկանում նմանապէս Թիւրքիայի բաժանումը, քանի որ Ռուսաստանը այդ դէպքում կըստանար առիւծի բաժին, մի բան, որ հակառակ է թէ ռամկավարութեան շահերին եւրոպայում, և թէ գերմանական ազգի շահերին: Վերջապէս մի՞թէ կարելի է հաւատալ, որ յայտարարուած ռէֆորմները բաւարարութիւն կը տան մակեդոնացի յեղափոխականներին:

Սակայն ատենախօսը չի ուզում ծանրանալ մակեդոնական հարցի վրայ: Վերջինս իր ընթացքի մէջ է և մօտ ապագան ցոյց կը տայ, արդեօք նա կը խաղաղութեւ: Բացասական դէպքում անկարելի է ենթադրել, որ հարցի շեղը մնայ միմիայն Ռուսաստանի և Աւստրիայի ձեռքում և որ չիօսէ ամբողջ Եւրոպան: Իսկ այդ պարագայում կան պետութիւններ, ինչպէս Ֆրանսիան, որոնք չեն փնտրում այլեայլ շահեր Արեւելքում և որոնք համակրանք են տածում դէպի ճնշած ազգութիւնների ազատագրական ձգտումները: Անհրաժեշտ կը լինի, որ պետութիւնները միջամտեն և մշակեն բարենորոգումների մի նոր ծրագիր, որը վերջապէս ստեղծէր մի նոր և հաստատ կացութիւն: Անհրաժեշտ է, որ Գերմանիան գործէ այս ուղղութեամբ և չբաւականանայ կիսատ միջոցներով, որը առիթ կը տայ ուրիշներին պղտոր ջրում ձուկ որսալ: Գերմանիան պիտի կողմնակից հանդիսանայ լայն ռէֆորմների:

„Համեմատեցէք պարոններ, շարունակեց Բերնշտայն, Թիւրքահայաստանի գրութիւնը Բերլինի դաշնագրի 61-րդ յօդուածի հետ.

«Բ. Դուռը պարտաւորում է՝ անյապաղ իրագործել հայաբնակ գաւառներում այն բարենորոգումներն ու ռէֆորմները, որ պահանջում են տեղական պետքերը, եւ ապահովել հայ ազգաբնակչութիւնը քրդերի ու չէրքէզների դէմ: Նա պարբերաբար կը հաղորդէ այդ ուղղութեամբ արած իր քայլերը պետութիւններին, որոնք կը հսկեն նրանց գործադրութեան վրայ»:

„Թողածը ասում է՝ „պարբերաբար“ և այն 1878 թւին: Իսկ ի՞նչ է տեղի ունեցել այդ թւից իվիւր Թրքահայաստանում — դա ձեզ յայտնի է. դրա մասին ձեզ ասած է նոյն այս յարկի տակ: Մի քանի անգամ զանազան պետութիւններ հրաւիրել են Թիւրքիային կատարել իր խոստումները, բայց ապարդիւն. բարեփոխում տեղ, գրութիւնը աւելի ևս վատացաւ: Տեղի ունեցան կոտորածներ, որոնց նմանը չէ տեսել մարդկային պատմութիւնը: Անխիղճ ղեկավարների դրդմամբ և անգութ Տրոսպինների ձեռքով կոտորուեց մի ամբողջ ժողովրդի ահագին մասը և այն էլ անպիսի պայմաններում, որ Եւրոպայի ամենանշագայ սրտերն անգամ զգացուցին և ասացին. „անկարելի է այլեւս թող տալ այսպէս շարունակել“: Դեռ կոտորածների սկզբում, սուլթանը տւած էր իր պատուի խօսքը Սուլթաբերին, թէ շուտով իրագործելու են բարենորոգումները, որով անհնարին կը դառնար նոյնանման երևոյթների կրկնութիւնը: Բարենորոգումները չ'իրագործուեցին. վայրագութիւնները վերսկսուեցին և շարունակուեցին աւելի քստմեղի,

աւելի վայրագ կերպով, մինչև որ հայ ժողովուրդը արիւնթաթախ տապալեց, անընդունակ շարժելու, զոհւելով Եւրոպայի անտարբերութեան, զոհւելով վայրագ պաշտօնեաների և սուլթանի ֆանատիկոսութեան ներկայացուցիչներին...

«Այս դէպքերը, որ ես յիշեցնում եմ ձեզ—չարունակեց հոետորը—հետևում են, անկասկած, որոշ չափով Թիւրքիայի թուլութիւնից: Վերջինս մենակ և իր կամքով անկարող է իրագործել այնպիսի փոփոխութիւններ, որ տեւում են այս ժողովուրդները, որոնք անհրաժեշտ են սրանց առաջադիմութեան համար, որպէս զի իր բնական յատկութիւններով այս դրախտանման երկիրը—որ ժամանակին ունեցել է բարձր քաղաքակրթութիւն—կարողանար դուրս գալ ներկայ պայմաններից, դադարել լինել անապատ, ուր կեանքը դարձած է մի դժուար: Պարոններ, ժամանակ է ձեռնարկել Հայաստանում ունեւորջ գործի, հարկաւոր է իրագործել այն բարենորոգումները, որ առաջարկած մեն սուլթանին մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները և որ սուլթանը ընդունած է սկզբունքով: Սակայն, սուլթանի «սկզբունքով» ընդունելը արժէք չունի, դա նշանակում է, որ իրերի դրութիւնը կը մնայ անփոփոխ, մինչև որ բարեփոխութեան իրագործումը չհրամայի Թիւրքիային, դրսից:

«Եւզ կարող եմ առարկել. Հայաստանում ներկայումս իշխում է խաղաղութիւն, ինչ հարկ կայ վրդովելու այդ խաղաղութիւնը: Եւնք ևս ցանկանում ենք պահպանել խաղաղութիւնը, մենք ևս հակառակ ենք բարդութիւնների: Եթէ իսկապէս երկրում տիրէր խաղաղութիւն և անդորրութիւն, մենք ևս չէինք կամենայ առաջ բերել բարդութիւններ, որոնք յարուցանում են պետութիւնների մէջ մրցում: Սակայն ասելով՝ քանի որ տիրում է խաղաղութիւն, հարկ չկայ ունեւ բարենորոգման, դուք ստիպում էք նրանց, որոնք այսօր ենթակայ են ճշման, բայց մնում են հանգիստ՝ մտածել խռովութիւնների մասին, որպէս զի հարկադրւած լինիք զբաղել իրենցով: Եւ մի կարծէք, որ եթէ այսօր տեղի չունեն Հայաստանում կոտորածներ մեծ չափով, էլ այնտեղ չեն սպանում, չեն այրում, ժողովուրդը այնտեղ տանջւում է աւելի քան տանջւել է երբեք: Նա շատ թոյլ է այսօր իրեն պաշտպանելու համար, շատ թոյլ է ունեւ շարժում առաջ բերելու համար: Թիւրքիան շահ չունի այսօր նորոգելու իր գազանութիւնները մեծ չափով. դա կարող էր լուրջ կերպով գրաւել Եւրոպայի ուշադրութիւնը և վերջինս իր ձեռքը կ'առնէր խնդիրը ու—քանի որ ինքը Թիւրքիան իր նախաձեռնութեամբ չի մտցնում ոչ մի բարեփոխութիւն—կը հաստատէր մի յանձնաժողով, մի վարչութիւն, որը ստիպողաբար կ'իրագործէր այն բարեփոխութիւնները, որոնք խոստացւած են հազար անգամ, համարւած են անհրաժեշտ Եւրոպայի ներկայացուցիչների կողմից, բայց մինչև օրս չեն իրագործւած:

«Ոչ մի հայ այսօր չի մտածում անջատել Հայաստանը Թիւրքիայից: Ինչ երազներ էլ ունենան հայերը հեռու ապագայի նկատմամբ, նրանք բոլորը լաւ գիտեն, որ դեռ շատ երկար տարիների ընթացքում չպէտք է մտածեն անկախ Հայաստանի մասին: Մի այսպիսի երազ վեր է բոլորովին նրանց կարողութիւնից, նոյնիսկ այն կուսակցութեան կարողութիւնից, որ կրում է յեղափոխական կուսակցութեան անունը...

«Հայերը չեն ձգտում ռամկավարական կարգերի, ուր ամէն գիւղի ներկայացուցիչներ մասնակցէին գա-

ւառական ժողովում, այլ շատ աւելի համեստ բարեփոխութիւնների, որ—նորից շեշտում եմ—մշակւած են պետութիւնների ներկայացուցիչների կողմից: Այս ծրագիրն է, որ ցանկանում և պահանջում է իրագործել հայ ժողովուրդը: Եթէ կայ յարմար ժամանակ պահանջելու Թիւրքիայից իրագործել լրջօրէն այս բարենորոգումները, դա խաղաղութեան ժամանակն է, երբ չկայ յեղափոխութիւն: Եթէ այդ ժամանակը փախցնել ապագայում, որ հեռու է, առաջ կը գան այնպիսի երեւոյթներ, որոնք կը յարուցանեն Եւրոպայի զայրոյթը, գարշաբը և նզովքը: Սա դիւրին է մանաւանդ այն պատճառով, որ Բերլինի դաշնագրութիւնը ստորագրող երկու հզօր պետութիւններ—Անգլիան և Ֆրանսիան—պատրաստ են պաշտպանելու այս տեսակ բարեփոխութիւններ: Յայտնի է, որ այդ պետութիւնները մի քանի անգամ նախազգուշացրած են միւս պետութիւններին, հրահրելով ձեռնարկել այսպիսի մի քայլ: Անկերտ է, թէ ինչն է հանդիսանում սրա արգելքը: Մէկը գալիս է Ռուսաստանի կողմից, որը գուցէ շահ ունի, որ Հայաստանում չհաստատուի խաղաղութիւն, միւսը՝ գերմանական պետութեան կողմից: Ինչ համար բոլորովին անհասկանալի է, որ Հայաստանում Գերմանիան շահ ունի դիմադրելու անբանին, ինչ որ ժամանակին գերմանացի քաղաքագետները համարած են անհրաժեշտ: Գերմանիան շահ ունի Թիւրքիայի հետ հաշտ ապրելու, բայց որ կարելի է հաշտ լինել Թիւրքիայի հետ, յայտարարելով նրան բարեփոխութիւնների անհրաժեշտութիւնը, դրան ապացոյց Ֆրանսիան և Անգլիան, որոնք առանց վնասի իրենց շահերի՝ հսկում են Թիւրք պաշտօնեաների վրայ և անցեալ տարի պատիւ ունեցան նոյնիսկ առաջն առնել պատրաստւած գազանութիւնների»:

Մ Ա Մ Ո Ի Լ Ի Տ Ե Ս Ո Ի Թ Ի Ի Ն

* * *

Ահա այն ճառի համառոտութիւնը, զոր Անտոյ Փրանս կարգաց «Հանրապետական ընկերութեան» կողմէն Հայաստանի և Մակեդոնիայի օգտին կազմակերպւած ժողովին:

Քաղաքացիներ,

Կարմիր սուլթանի հրամանով ինկան 300 հազար հայեր: Անտէր ժողովուրդ մը կապրի սուրի տակ՝ Տօրոսի գագաթներուն եւ Արարատի սարահարթի միջեւ:

Մակեդոնիոյ մէջ, որ քանի մը ժամ միայն հեռի է Բուտարփեշտէն եւ Վիեննայէն, թիւրք զինուորներ և պաշտօնականներ կոտորեցին զիւղաքիները, բռնաբարելով անոնց աղջիկներ և կիներ: Այս ոճիրները, որ կատարւեցան յամթ Եւրոպային, Եւրոպան պարտաւոր է արդիւն զայն: Մարդկութիւնը այդ պարտաւորութիւն կը դնէ անոր վրայ, իսկ Պերլինի դաշնագրութիւնը անոր կուտայ դրական իրաւունք:

Ֆրանսան զրկեց իր զրահաւորները՝ թնդանթներու բերանով պահանջելու Լօրանտոյ եւ Թիւպլինի պարտքը: միթէ՞ մեր զրահաւորները դրւած են միայն Լօրանտոյի եւ Թիւբլինի ծառայութեան տակ:

Սուլթան մատնելով Հայաստանը եւ Մակեդոնիան խեղդիչներու ձեռքը, ինքը պետութիւններու կողմէն չ'ենթարկւեցաւ ոչ մի պահանջի: Գերմանիան, Անգլիան եւ Ֆրանսան, անոր խնամակալները, կ'ըսեն սնոր ուրեմն՝ «Կարող ես սպաննել, միայն թէ վճարէ»:

Ինչպէս կը կարծեն ճարպիկները՝ երկու տեսակ քաղաքականութիւն կայ. մէկը՝ խոհեմութեան քաղաքա-

- 1023 Սարգսյան գիւղի հանգանակութիւն 245 ուրբի,
1024 Երանգսյան գիւղի զանազան խմբերից եւ հանգանակութիւն 34 ուրբի 61 կօպէկ,
1025 Ընդարձակ անձնէր խմբից նւէր 6 ուրբի,
1026 Ե-ից եւ Ես-ից տուգանք 20 ուրբի,
1027 Հ. Սարգսյանից Սեւադեբիւր գ. 15 ուրբի,
1028 Մ. Գ-իանի եւ Ա. Գ-իանի հարս. հանգ. 9 ուրբի 31 կ.,
1029 Գ. Տ. Աղ-իանից դստեր նշանադր. նւէր հանգ. 8 ուրբի 15 կ.:
Ընդհանուր գումար 2583 ուրբի 13 կօպէկ:

ՊԱԼԱՄԱՆԱՆ Առժամանակեայ Կեդր. Կօմիտէն

ՍԼԻՎԵՆԻ Կօմիտէն 225 լէվ 15 սանտիմ. հանգանակած հետեւեալ կերպով Սոսաւ Վալորայի հայ եւ պոլկարներէ հաւաքած, զանազան հասոյթ (1902 յունվ. 27) 19 լէվ եօթ եւ կէս սանտիմ, Գէրմէնի Կոյաբանի Մարտիկ խմբի անդամաւորներէ (1902 մարտ 28) 15 լէվ, Սոսաւ Վալորայի Սերոբ Աղբիւր խմբի անդամաւորներէ (1902, ապրիլ 3) 74 լէվ, Սիւվէնի Վալորայի խմբի անդամաւորներէ (1903 յունվ. 14) 28 լէվ 14 սանտիմ, Գէրմէնի Կոյաբանի Մարտիկ խմբի անդամաւորներէ (1903 փետր. 20) 44 լէվ, նւէր Օժանդակ Կօմիտէի անդամ Թոհա Ֆիւնի (1903 փետր. 32) 20 լէվ, Սոսաւ Վալորայի Սերոբ Աղբիւր խմբի անդամաւորներէ (1903 փետր. 36) 54 լէվ 80 սանտիմ:

ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կեդր. Կօմիտէն

ԵԱՅՐՈՒԹԻՑ՝ Եանէն 50 դրան, Պետրոս 100, Մարգար 20, Է. Սիւնեցի 30, Բաւթակ 105, Վէլայ 40, Վոն 25, Ալու 50, Գրիգորի 60, Նիկայայ 50, Միհրան 25, Ն. Սիւնեցի 25, Վարժապետ 20, Մա՛ Մարտիրոս 25, Հաւատ-յոյս-սէր 3, Սիւնեցի 40, Սրբ 30, Արսի 25, Սէր դէպի հայրենիք 10, Ոմ 10, Փանոս-իւան 20, Ոմ 10, Վահան 50, Գալստիան 10, Երկաթ 10, 4 եղբայրք 15 դրան: Գումար 808 դրան:

ՄԱՐԶԻՍԻՐՑ՝ Սիւնեցի 25 դրան, Ապրո Տ-իան 20, Զօկ 20, Արսի հայ բա՛ 20, Արսիւրոյց 5, Բաղար հայր 20, Գրիգորիան 10, Բազէ Հայաստանի (Պանդուխտ) 20, Խոն Գասկելուց 10, Սրինգ 10, Արցախ 20, Որոմիւնի պանդուխտ 20: Գումար 300 դր.:
Ընդհանուր գումար 1008 դրան:

ԱՄԵՐԻԿԱՅԻ Կեդր. Կօմիտէն

ՆԵՇՈՒՆԻ Կօմիտէն 1901 թիւն.
Յարութիւն Կարապետեան 28 դոլար, Պետրոս Կոստանեան 20 դոլար, Գարեգին Միրզայեան 15, Էրոբ Պարսամեան 13, Միսազ Յովակիմեան 13, Համբարձում Տէրտէրեան 15, Խաչատուր Եղիկեան 15, Միքայէլ Պազայեան 10, Արմենակ Պեղերճեան 2. 50, Պողոս Կոզիկեան 1, Կարապետ Յարութիւնեան 5, Կարապետ Էօզէրեան 5, Հարար Կէօկերեան 3, Նշան Կէօկերեան 2, Եղիկ Թաղէնեան 2, Գրիգոր Մաթոյեան 2, Խիկին Յովսէփեան, Մարտուկ Փափագեան, Միսազ Պամմաճեան, 0 0, Կարապետ Կոստանեան, Եղբայրք Գազանճեան 1-ական, Ասատուր Տ. Մոսոյեան 2, Յովհաննէս Պորժակեան 50 սէնտ, Գեւորգ Տէրտէրեան 50 սէնտ, Ստեփան Փափագեան 25 սէնտ, Պանկեան գոյացած 10. 28 դոլար: Գումար 171 դոլար 3 սէնտ:

ՆԵՇՈՒՆԻ Կօմիտէն 1902 թիւն.
Յարութիւն Կարապետեան 106 դոլար, Միսազ Յովակիմեան 36, Պետրոս Կոստանեան 36, Գրիգոր Մաթոյեան 36, Կարապետ Պոյաճեան 34, Եղիկ Մ. Թաղէնեան 32, Նշան Կէօկերեան 27, Կարապետ Յարութիւնեան 25, Յովհաննէս Տէր Դէրբեան 24. 50, Էրոբ Պարսամեան 23, Մարտուկ Փափագեան 22, Արամ Եամբեան 20, Յովհաննէս Մուրեան 20, Հայկ Գազանճեան 17, Գարեգին Միրզայեան 16, Համբ. Տէրտէրեան 16, Թորոս Տօղորեան 15, Արամ Ոսկերիչեան 14, Ասատ. Տ. Մոսոյեան 13, Յարութ. Դազարեան 12. 50, Պաղտասար Պարսամեան 12, ... Խըյախ ... 11. 50, Գրիգոր Տ. Դէրբեան 13, Միքայէլ Պազայեան 8. 50, Վարդօ Մ. Խոճեան 8. 50, Խիկին Կէօկերեան 6, Արմենակ Պեղերճեան 6, Արշակ Մակարեան 6, Օսկիան Տ. Կարապետեան, Տիգրան Յովակիմեան, Տիկին Եամբեան, Ոմ, Առաքել Պեղերճեան, Պարսամ Դալիթեան, Դասպար Մինասեան, Գրիգոր Տիգրատուրեան, Ե-ական, Ոմ 3, Ի. Գ., Հարար Կէօկերեան, Աւետիս Մ. Պոյաճեան, Գաբրիէլ Առաքելեան, Տօնապետ Էօզէնեան, Խաչաճան Նաճարեան, Ասատուր Կարապետեան, Ասատուր Կարապետեան, Յովհաննէս Տիգրեան, Սարգիս Մ. Յակոբեան 2-ական, Գրիգոր Եանազեան, Պետրոս Մուրեան, Տօնապետ Կօկուրեան, Տիկին Ս. Նաճարեան, Տիկին Մ. Գրիգորեան, Տիկին մը, Սողոմոն Յակոբեան, Ոմ, Ոմ 1-ական, Խոնդրե՛ մը 24. 1, Համակիրներու ժողովէն 17. 25, Ընկերական ժողովի պանկեան 14. 13, 1901 թիւ հաշիւի մացած 4. 9 դոլար: Գումար 747 դոլար 98 սէնտ:

ՌՈՒՄԱՆԻԱ

ԴԱՆՈՒՐ Ենթակոմիտէն (1902 հոկտ. նոյեմբ. եւ դեկտեմբ.)
ՊՐԱՅԻՆԱՅԻ Առիւծ խմբ. 40 ֆրանք, ՍՈՒԼԻՆԱՅԻ Տարսն խմբ. 11,

Սերոբ-Աղբիւր խմբ. 39, Նոր-Դար խմբ. 33, Զինասէր խմբ. 30, Կարին խմբ. 24, Վարագ խմբ. 30, Տրդատ խմբ. 20, Հագուլ խմբ. 36, Փէղայի խմբ. 30. 30, Սինպու խմբ. 13. 60: Գումար 306 ֆրանք 90 սանտիմ:

ՔՕՍԹԱՆԲԱՅԻ Ենթակոմիտէն (1902 յունվար-սեպտեմբ.)
Դեւեան խմբ. 37 ֆրանք, Զորս Գանձ խմբ. 41. 50, Դեւեանեան խմբ. 69. 50, Ազարդ խմբ. 37, Ժաղիր խմբ. 30, Զամակրոն-նիւրէ՛ Տ. Լ. 10 ֆրանք, Մէճիտէ գիւղաքաղաք 3, Ոմ 2, Առիւծ 4, Բարկէն 4, Մ. Ս. Բ. 4, Պալթայ 8, Գ. Ս. 5, Տ. Թ. 5, Յարութիւն 1 7. 50 ֆրանք: Գումար 257 ֆր. 50 սանտիմ:

1902 սեպտ. 15-է մինչեւ դեկտ. վերջը՝ Դեւեան խմբ. 39 ֆրանք, Ազարդ խմբ. 54, Զորս Գանձ խմբ. 23. 50, Դեւեանեան խմբ. 23. 25, Ժաղիր խմբ. 44, Զամակրոններ՝ Մ. Ս. Բ. 6 ֆր., Զատիկ 10, Գ. Բ. 3, Ալան 10, Առիւծ 10, Արամ Խ. 3, Վարդ 10, Սուրեանց 6, Երկաթ 10, Պ. Բ. 3, Փրկեմ 10, Բ. Թ. 2 Գումար 266 ֆրանք 75 սանտիմ:

Ընդհանուր գումար 831 ֆրանք 16 սանտիմ:

ՅՈՎԱՓԻ Կեդր. Կօմիտէն

Մաս մը բան 108 դահեկան, Բարսաղ (1902 յունվ.-էն դեկտ.) 60, Մարդասէր (1902 յունվ.-էն դեկտ.) 120, Արեւ 20, Լուսին 20, Աստղ 20, Փայլակ 20, Արծիւ 20, Բարկէն 20: Գումար 405 դահեկան:

ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

ԳԵՏԱՓԻ Կօմիտէն՝ Վահանու միջոցով Յոյս խմբ. անդամաւոր, վիճակախառ, հանգանակութիւն 190 դրան, Մի գիւղացի 10, Պ. Նեքսէս 20, տիկ. Մարթա 10: Գումար 230 դրան (100 ֆր.):

ՎԻՃԱՊԻ Կեդր. Կօմիտէն

Պարթու քայլ՝ 10 դահեկան, Ամասուրի 95 դահեկան:

ՊԱՅՏՈՆԱԿԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Յայտարարում ենք ի գիտութիւն Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Բիւրօների, բոլոր Կենտ. Կօմիտէների, Կօմիտէների, խմբերի եւ համակրող անհատների.

1) Առանց նախապէս Կենտ. Կօմիտէի պիտութեան եւ համաձայնութեան՝ ոչ մի անհատ չգայ մեր շրջանը, ուէ յեղափոխական յանձնարարութեամբ:

2) Երկիր անցնելու համար հարկաւոր է նախապէս ստացած լինել երկրի ընկերների համաձայնութիւնը. ապա այդ մասին նախապէս պիտի տեղեկութիւն տրվի մեզ թէ ուղարկող մարմինների կողմից եւ թէ այն տեղերի կողմից, ուր ճանապարհւում են այդ անհատները:

3) Բոլոր նրանք, որոնց այս պայմանները կատարելուց յետոյ դալիս են մեր շրջանը, պիտի ունենան պաշտօնական յանձնարարականներ:

4) Այս պայմանները չկատարւած դէպքում Կենտ. Կօմիտէն եկած անձը չի ճանաչի եւ նրան չի աջակցի:

Հ. Յ. Դ. ԱՏՐՊԱՏԱԿԱՆԻ Կ ԿՕՄԻՏԵ

ՎԵՐՋԻՆ ՏԵՂԵԿՈՒԹԻՒՆ

Մեզ հեռագրում են պարսկա-թրքական սահմանազխից.

«Վանում խուզարկութիւններ, ձերբակալութիւններ: Ընդհարում զօրքի եւ հայ յեղափոխականների միջև: Երկու կողմից սպանւածներ ու վիրաւորւածներ: Մանրամասնութիւնները նամակով»:

Խմբագրութեան գիմել հետեւեալ հասցեով՝
Rédaction du «Droschak», Genève (Suisse)